

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: **«Професійна та громадська діяльність Івана Світличного,
середина 1940-х – середина 1960-х рр. (за матеріалами его-свідчень)»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,

Спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньої програми

«Історія та археологія»

Козлова Людмила Олексіївна

Науковий керівник Шліхта Н. В.,

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент Бажан О. Г.

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2020 р.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ I. Методологічні засади роботи та характеристика его-свідчень	9
1.1. Джерельна специфіка его-документів	9
1.2. Спогади про Івана Світличного	14
2.3. Особливості особистого листування Івана Світличного	19
Розділ II. Становлення особистості Івана Світличного	23
2.1. Дитячі роки Івана Світличного за сімейними спогадами	23
2.2. Формування поглядів в університетському середовищі.....	29
Розділ III. Київський період життя.....	47
3.1. Аспірантура та знайомство із дружиною Леонідою Терещенко	47
3.2. Квартира на Уманській, 35	53
3.3. Професійна діяльність	60
Висновки.....	76
Список використаних джерел та літератури	81

Вступ

Середина 50-х рр. XX ст. у Радянському Союзі ознаменувався початком періоду «відлиги» та значними зрушеннями в політичному та культурному житті суспільства. Основними подіями стала масова реабілітація жертв репресій 1930-х рр., обмеження впливу КДБ, усунення від влади найбільш радикальних структур сталінської доби (ті висуванці сталінської епохи, які прагнули розширити межі своєї партійно-державної компетенції), початок реформ в економіці та розширення контактів із Західним світом. Та найбільше ці зміни позначились на духовному житті країни: виникає більша відкритість, відвертість у висловлюванні своїх думок та відхід від сталінських «норм» і регламенту¹.

XX з'їзд трохи «привідкрив завісу» в сферу «забороненої» інформації. Партія все одно зберігала контроль над поширенням ідей. Офіційна установка передбачала критику «культу особи» Сталіна, але забороняла критику партії, яка протягом десятиліть підтримувала цей «культ», і соціально-економічної системи, яка стала одним із підґрунть його створення. Критика була суворо обмежена сталінським періодом, і не дозволялося її поширення на післясталінський час, тобто на поточний момент із приходу до влади Хрущева і початку «відлиги». Тому найбільше «уваги» приділили критиці художньої літератури, публіцистики, яка була частиною «минулого»².

Постання нової інтелігенції припало саме на цей період, другу половину 1950-х – початок 1960-х рр., коли рівень свободи здавався найвищим, а звична заангажованість відходила на другий план. Нововитворена система цінностей молодого покоління включала в себе індивідуалізм, свободу самовираження, критичність думки та космополітичність культурних смаків³.

¹ Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-их років. – Київ, 1995. – С. 13–14.

² Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР: новейший период. – М., 2012. – С. 209.

³ Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-их років. – Київ, 1995. – С. 14. Див. також: Стасюк І. Характерні ознаки та особливості українського національно-патріотичного руху в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) // Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». – 2008. – № 612. – С. 180–185.

Цю нову генерацію в історіографії прийнято називати декількома термінами: «дисидентство», «дисидентський рух», «інакодумці», «опозиційний рух», «національно-визвольний рух», «правозахисний рух» та «рух опору»⁴. Дисидентський рух у своєму розвитку можна поділити на декілька етапів. Один із них – це культурницький рух, який ще називають рухом «шістдесятників», пройшов шлях від творчого інакодумства до окресленого правовими засадами та національними гаслами дисидентства⁵.

Загалом, дисидентський рух у представленні шістдесятників, тобто активної частини інтелігенції, хоч і не був дуже розповсюдженим серед суспільства (це радше була певна група людей, яких пов'язували спільні інтереси), але становив значну загрозу радянській системі, бо створював і зберігав певні громадянські та людські ідеали. Саме рух шістдесятників пізніше дав практичний та ідейний плацдарм для виходу України із Радянського Союзу та створення незалежної держави⁶.

На думку Ярослава Секо, шістдесятництво як явище породило певний міф, який є результатом осмислення пережитого досвіду і вказує на певну інтелектуальну зрілість його учасників⁷. Наприклад, Михайлина Коцюбинська висловлювалась щодо шістдесятництва так: це «виокремлення себе з аморфної маси середньоарифметичного радянського громадянина – як мислячого індивіда, як українця і як громадянина всесвіту»⁸. Також, Ярослав Секо

⁴ Котляр Ю. До питання про термінологію та хронологію інакомислення в Україні в 50-х – 80-х рр. XX століття // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 13. – С. 22. Див. також: Бажан О. Г. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції // Магістеріум. Історичні студії. – 2001. – №8. – С. 27–31.

⁵ Там само. – С. 23.

⁶ Олійник А., Краснянська Н. Український дисидентський рух у контексті світових національно-визвольних процесів (друга половина 50-х — початок 80-х років XX століття) // Інтелігенція і влада. – 2007. – Вип. 9. – С. 158.

⁷ Секо Я. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2006. – Вип. 2. – С. 28–29.

⁸ Цит. за: Секо Я. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2006. – Вип. 2. – С. 29.

підсумовує цю міфологізацію як необхідність в фіксації статусу шляхом міфологізації життєвого досвіду⁹.

Важливо зазначити, що шістдесятники, незважаючи на свою винятковість, були явищем радянської системи та не мислили себе поза її рамками, на відміну від дисидентів пізніших років. Адже їхнє виховання відбувалося у межах тоталітарної системи, і саме вона стала каталізатором їхньої появи. Шістдесятникам вдалося пройти стадію самоусвідомлення, навіть міфологізації свого досвіду, та вони не змогли остаточно переступити перейти до політичної боротьби й переступити усі заборони тоталітаризму¹⁰.

Результатом «відлиги» стало зменшення страху політичних переслідувань, відбувся відхід від канонів соцреалізму, визрівав яскравий індивідуалізм, жага до самовираження та гуманізму¹¹. Одними із проявів були поза офіційні культурні осередки молодих митців – так звані «Клуби творчої молоді». Такі клуби утворювалися в різних регіонах України, а найвідомішими із них були осередки у Києві та Львові. Найпершим із них був Клуб творчої молоді «Сучасник», створений студентами Київського театального інституту і консерваторії на противагу державним творчим спілкам¹².

Одним із найяскравіших представників свого часу, ідейним натхненником українського шістдесятництва та надалі активним правозахисником, який став одним із членів «Клубу», був український літературознавець, мовознавець, літературний критик, поет, перекладач Іван Світличний. Він міг згуртовувати навколо себе десятки і сотні людей та підтримувати український рух опору, за що неодноразово був арештований та засуджений каральними органами КДБ.

Світличний стоїть у одному ряду із багатьма своїми друзями і колегами, яких дослідники та сучасна популярна культура розглядають як

⁹ Секо Я. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2006. – Вип. 2. – С. 29.

¹⁰ Там само.

¹¹ Бажан О. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках в першоджерелах // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 80.

¹² Там само.

«відроджувачів» української нації¹³. Показовою у цьому контексті є деякі праці згаданого нами Ярослава Секо, який у своїй статті-порівнянні «українського національного» руху та опозиційних рухів Східної Європи, ставить український випадок на один рівень із поляками та чехами¹⁴.

Із шістдесятництвом пов'язаний міфотворчий аспект. Міф про шістдесятників твориться як зі сторони самих представників течії, так і зі сторони істориків і громадськості, що ускладнює вивчення їхньої історії. Досі образне осмислення феномену домінувало над поняттєвими їхнім вивченням¹⁵.

Об'єктом роботи є українське шістдесятництво другої половини ХХ ст.

Предметом роботи єго-свідчення Світличного і про Світличного, що висвітлюють його є громадську, наукову, публіцистичну діяльність і побут у період до 1965 р.

Мета роботи – дослідити та проаналізувати процеси становлення особистості Івана Світличного у різні періоди його життя від самого народження й університетських років до першого арешту у серпні 1965 року у єго-документах та свідченнях сучасників.

З поставленої мети випливають наступні **завдання**:

- Зробити представлення та аналіз обраних джерел із методологічної точки зору, визначити їхню основну специфіку та напрямок роботи з представленими спогадами та єго-свідченнями;
- На базі єго-документів відтворити життєвий шлях Івана Світличного у період від народження до закінчення Харківського університету у 1952 р., проаналізувати його формування й розвиток як особистості у дитячі роки та у студентському середовищі;

¹³ Див. напр.: *Баклашова Т.* Українська еліта і творення нації: рецепція «шістдесятників» // Інтелігенція і влада. – 2010. – Вип. 20. – С. 252-261; *Дзьомба Н.* До проблем української ментальності у публіцистиці шістдесятників // Медіапростір. – 2015. – Вип. 7. – С. 55-61.

¹⁴ *Секо Я.* Український національний рух 1960-х–першої половини 1980-х рр. у контексті опозиційних рухів Східної Європи // Наукові записки: Серія «Історія». – 2018. – С. 106-112.

¹⁵ *Секо Я.* Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 11. – С. 28-40.

- Зробити огляд особистого життя митця, дослідити публіцистичну, громадську та наукову діяльність Івана Світличного у «київській період» життя із 1953 по 1965 рр. й продемонструвати його роль у становленні українських шістдесятників та самвидаву.

В основі **методологічної бази дослідження** – метод інтелектуальної біографії. У дослідженні аналізується людський чинник та місце Івана Світличного в історії шістдесятництва та української культури загалом. Використовуються підходи аналізу біографії, запропоновані Ярославом Грицаком у його монографії «Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота, 1856-1886»¹⁶. Увага приділяється історико-культурному контексту, в якому постала особистість, виокремлюються поворотні моменти у житті, які дозволяють зрозуміти певні причини тієї чи іншої поведінки індивіда та проводиться інтерпретативний аналіз особистості¹⁷.

В дослідженні використовується мікроісторичний підхід згідно метода інтерпретації-наративу у праці Наталі Земон Девіс «Повернення Мартена Гера»¹⁸. Також у дослідженні використовуються елементи методу насиченого опису, який має за основу інтерпретацію дій людини із вписуванням їх у контекст, в якому ці дії виконуються певним актором задля конкретизації значення події¹⁹. У першому розділі застосовувався метод текстового контент-аналізу. За основу ми брали як кількісні, так і якісні категорії у обробці джерел²⁰.

Хронологічні рамки дослідження датуються публікацією спогадів про Івана Світличного та його листувань, де нижня хронологічна межа співпадає із

¹⁶ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – Київ: Критика, 2006.

¹⁷ Theoretical discussions of biography : approaches from history, microhistory, and life writing / edited by Hans Renders and Binne de Haan. – Brill, 2012. – 327 p.

¹⁸ *Земон Дэвис Н.* Возвращение Мартена Герра. – М.: Прогресс, 1990. – 208 с.

¹⁹ *Ponterotto J. G.* Brief Note on the Origins, Evolution, and Meaning of the Qualitative Research Concept 'Thick Description' // The Qualitative Report. – 2006. – V. 11, No. 3. – P. 538-549.

²⁰ *Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е.* Методы анализа текста и дискурса. – Харьков: Гуманитарный центр, 2009. – 354 с.

появою першої збереженої статті про критика Світличного – 1963 р.²¹, а верхня хронологічна межа окреслюється 2018 р., коли вийшла остання збірка спогадів про життя митця²².

Історіографія даного дослідження є доволі об'ємною задля розуміння контексту, в якому формувалась особистість Івана Світличного. Основними допоміжними працями про історію шістдесятництва для нас стали дослідження Георгія Касьянова, про українську інтелігенцію та її опір у 1960-х рр., монографія Бориса Захарова про дисидентський рух в УРСР, спільна праця Олега Бажана та Юрія Данилюка про етапи і розвиток українського національного руху від початку «відлиги» до 1980-х рр., дослідження Бориса Фірсова про багатоваріативність суспільної та індивідуальної думки в СРСР у 1940–1960-х рр. та монографія Людмили Алексєєвої про загальну історію інакомислення в Радянському Союзі.

Для висвітлення дитячого та юнацького періоду життя Івана Світличного було використано праці, які демонструють «клімат», в якому зростав майбутній літературний критик. Так за основу було взято дослідження Олени Зубкової про повсякдення та політику післявоєнного радянського суспільства, дві колективні роботи Інституту історії України про УРСР та її соціальну історію після закінчення Другої світової війни та працю Юрія Аксютіна про настрої суспільства у період «відлиги».

Джерельна база представлена низкою его-документів, свідчень, спогадів, епістолярних зразків та мемуарів про Івана Світличного. Серед его-документів та епістолярію маємо листи митця до своїх рідних та друзів і знайомих, в яких міститься інформація біографічного та автобіографічного характеру. Мемуари та спогади представлені переважно у збірці «Доброокий» та у інших окремих публікаціях, де маємо більш ніж 80 записаних споминів про життя й особистість Івана Світличного.

²¹ Кошелівець І. Панорама найновішої літератури в УРСР – Мюнхен: Пролог, 1963.

²² Іван Світличний у спогадах, пам'яті, серці (1929 – 1992). – Київ: [б. в.], 2018. – 56 с.

Також серед опублікованих джерел у дослідженні використано роботи авторства самого Світличного, його поетичні збірки та зібрані мовні та літературознавчі рецензії, огляди та коментарі.

Додатковий джерельний масив представлений архівними матеріалами. При аналізі самвидавної літератури, яку розповсюджував Іван Світличний було використано неопубліковані данні Галузевого державного архіву Служби Безпеки України з кримінальної справи Світличного № 45, розміщеної у 6-у фонді архіву. Для огляду перекладацької діяльності митця використано архіви Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України у Фонді 1217 описі № 1.

Структура роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. У першому розділі увага зосереджена на методологічному аспекті використання джерел для реконструкції та вивчення біографії Івана Світличного, на їхній специфіці та особливостях у застосуванні до подальшого аналізу. Другий розділ присвячений реконструкції дитячого періоду життя митця та його процесу формування в університетські роки в Харкові. Третій розділ розкриває особливості життя Світличного в Києві, висвітлює його аспірантські роки й соціальну активність у колах громадськості, окреслює основи наукової-публіцистичної діяльності та демонструє образ шістдесятника через зв'язки із сучасниками та функціонування самвидавної літератури.

Розділ I. Методологічні засади роботи та характеристика его-свідчень

1.1. Джерельна специфіка его-документів

У 1970-х рр. в гуманістиці оформився альтернативний напрям дослідження – історична (культурна) антропологія. Нові виклики, актуальні для сучасної історичної науки, ставлять в центр уваги проблему людини в історії, зокрема вивчення історичної психології, історичної пам'яті та історичної семантики. У фокус історії ввійшла людина, а в основі дослідження – людське Я, яке, в свою чергу, потребує відповідної методології вивчення.

Історична антропологія об'єднує в собі декілька предметних полів – вивчення менталітету, матеріального життя й повсякденності навколо поняття антропології (вивчення тіла, жестів, усного слова, ритуалу, символіки). У методологічному плані, даний напрямок багато запозичив із соціальних наук і етнології²³. Пізніше у розвитку світової історичної науки також істотну роль зіграв «лінгвістичний поворот», суть якого полягає у використанні методів науки про мову і літературу до історичних досліджень²⁴. Головним наслідком лінгвістичного повороту в історичному пізнанні стало визнання неможливості прямого доступу до минулого, оскільки представлена в різних варіантах мовної репрезентації, історична реальність завжди виявляється вже попередньо протлумаченою. На цій підставі був зроблений висновок про те, що якщо будь-якому розумінню минулого передують формулюючий вплив мови, то виникає множинність історичних реальностей у вигляді мовних ігор²⁵.

Історична антропологія володіє методологічним апаратом, який не пов'язаний з конкретним підходом, а є сукупністю різних методів, що застосовуються до окремих предметів дослідження (наприклад, методи історії ментальностей або історії повсякдення). Для нашого дослідження будуть

²³ Кром М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2000. – 76 с.

²⁴ Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 528 с.

²⁵ Лубский А. В. Лингвистический поворот в историческом познании // Теория и методология исторической науки: Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. – Москва, 2014. – С. 245–247.

використовуватися методи біографічного та інтелектуального дослідження з елементами насиченого опису та мікроісторичного підходу.

При аналізі життя Івана Світличного ми будемо використовувати, перш за все, методологічні підходи історико-біографічного дослідження. Треба розуміти, що жанр біографій має доволі довгу історію з часів античності і дотепер. Але головними засадами для нас є сучасні досягнення, які приніс антропологічний та лінгвістичний повороти. Одним із головних досягнень антропологічного повороту є поява мікроісторії, яка помітно вплинула на біографічне дослідження, змістивши фокусування з «великих» на «малих» особистостей²⁶. Також важливим для біографічного дослідження є так званий персональний і екзистенціальний біографізм. Ці дві категорії доволі схожі між собою та ставлять за мету реконструювання особистого життя історичних індивідів, вивчення формування та розвитку їхнього внутрішнього світу та усіх видів діяльності людини²⁷.

У сферу персонального та екзистенціального біографізму входять его-документи як один із методів. Поняття «его-документ» почало широко використовуватись у 1980-х рр. представниками гуманітарних наук у контексті антропологічного повороту. Автором неологізму вважається Жак Прессер²⁸, який стверджував, що его-документи – це «ті історичні джерела, в яких дослідник стикається з Я, як з таким, що одночасно пише і є присутнім в тексті суб'єктом опису»²⁹. Починаючи з 2000-х рр., у багатьох європейських країнах ведуться масштабні дослідницькі проекти щодо систематизації, класифікації

²⁶ Леви Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. – М., 1996. – С. 171 – 184.

²⁷ Белавина А. Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Studis historica juvenum. – 2018. – С. 180–189.

²⁸ Див. Напр.: Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History // In Memoria y Civilización. – № 5. – 2002. – Pp. 13–37.

²⁹ Цит. за: Филатова Н. Подходы к изучению его-документов в современной исторической науке в свете «лингвистического поворота» // Документ и «документальное» в славянских культурах: между подлинным и мнимым: сб. науч. трудов / Отв. редактор Н. М. Куренная. – М.: Институт славяноведения РАН, 2018. – С. 32.

корпусу его-документів і виявлення їхнього потенціалу в розвитку гуманітарного знання³⁰.

Спогади, які є різновидом его-документів, це доволі специфічний жанр літератури. Його особливістю є документальна інформативність свідчень. При цьому ця інформативність ґрунтується на записах свідків-мемуаристів, очевидців описуваних подій³¹. Найбільш характерними ознаками цих джерел є їхня егоцентричність, суб'єктивність відтворення історичних реалій, вибірковість або відсутність залучення документів, неповнота інформації й однобічність її подання, поєднання історичної достовірності з художнім домислом тощо³². Те, що ці джерела мають високий ступінь достовірності, пояснюється тим, що, з одного боку, автор є учасником чи очевидцем відтворених реальних подій, життєвого шляху конкретно-історичних постатей, а з іншого, – листи, щоденники, записні книжки не зазнавали цензури³³. З іншої сторони, самоцензура, яка стала однією із рис радянської людини як частина «еволюційних, деформаційних процесів в культурі та суспільній свідомості в умовах політичної цензури»³⁴ в Радянському Союзі, відіграла значну роль у написанні спогадів³⁵.

Джерельна база біографічних досліджень має свою специфіку: у такому дослідженні використовуються не лише і не стільки офіційні джерела, що лише реєструють основні факти життя об'єкта дослідження (свідоцтва, дипломи, протоколи тощо), а й суб'єктивні – спогади, щоденники, епістолярій,

³⁰ *Филатова Н.* Подходы к изучению его-документов в современной исторической науке в свете «лингвистического поворота» // Документ и «документальное» в славянских культурах: между подлинным и мнимым: сб. науч. трудов / Отв. редактор Н. М. Куренная. – М.: Институт славяноведения РАН, 2018. – С. 24–40.

³¹ *Источниковедение* // И.Н. Данилевский, Д.А. Добровольский, Р.Б. Казаков, С.И. Маловичко, М.Ф. Румянцева, О.И. Хоруженко, Е.Н. Швейковская; отв. ред. М.Ф. Румянцева. – М.: Изд. дом. Высшей школы экономики, 2015. – С. 634–635.

³² Там само.

³³ *Любовець Н.* Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Н. І. Любовець // Українська біографістика : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 7. – С. 66–104.

³⁴ *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 14.

³⁵ Див. напр.: *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2009. – 407 с.

автобіографії, записки тощо. Історичне джерелознавство зараховує їх до групи під загальною назвою «документи особового походження»³⁶.

Маємо зважати на певні особливості роботи з его-документами. Це проблеми, з якими дослідник може зіштовхуватися протягом своєї роботи і на які він (вона) безумовно повинен зважати. По-перше, це «якість» запам'ятовування та відтворення інформації, яка з роками, на жаль, слабшає. По-друге, достовірність его-документів залежить від особливостей індивідуального психічного складу, який є причиною того, що людина пам'ятає одне і забуває інше (відбувається на рівні фізіологічних явищ). По-третє, дослідник повинен зважати на особливості умов, епохи, коли створювалися спогади: автор так чи інакше, але обов'язково накладає відбиток свого світогляду на текст, що значно впливає на ступінь правдивості, приховування або спотворення тих чи інших фактів. Для спогадів радянської епохи це особливо характерно. Нам слід сприймати спогади не тільки як фіксацію подій минулого, але як свого роду сповідь, виправдання, звинувачення і роздуми особистості³⁷.

Якщо ми говоримо про пострадянський час, а особливо про 1990-ті, то слід зважати на іншу сторону самоцензури:

Почався процес, протилежний засвоєнню більшовицького мови в 1920–1930-і рр., – люди нарочито намагалися очистити свою свідомість від радянської моралі, а мову від советизмів і таким чином пристосуватися до ролі громадян нового пострадянського світу. Як і раніше, в перші роки радянської влади, переробка себе сприймалася як звільнення, але давалася нелегко, часом болісно. Вона могла зажадати відректися від пам'яті про власну колишню ідентичність лояльного (більш-менш) радянського громадянина, а то і відправити в чорну діру забуття всі сімдесят чотири роки радянської влади³⁸.

Нові «пострадянські» люди прагнули «виправдати» своє минуле. Головним інструментом для цього стало заперечення своєї колишньої ідентичності, яке часом сягало агресивних поглядів і думок. Це заперечення, у свою чергу, стало

³⁶ Чижко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 188.

³⁷ Источниковедение // И.Н. Данилевский, Д.А. Добровольский, Р.Б. Казаков, С.И. Маловичко, М.Ф. Румянцева, О.И. Хоруженко, Е.Н. Швейковская; отв. ред. М.Ф. Румянцева. – М.: Изд. дом. Высшей школы экономики, 2015. – С. 634–635.

³⁸ Фицпатрик Ш. Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века / Пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 345.

методом досягнення легітимізації тодішньої реальності. Отож, можемо навіть говорити про створення нового «міфу», в якому розвалена Радянська держава стала «антифаворитом»³⁹. Зважаючи на усі ці моменти, варто розуміти, що спогади є повністю суб'єктивними.

Нашими джерелами у дослідженні будуть переважно его-документи. Для реконструкції життя Івана Світличного та аналізу процесу формування його як зрілої особистості використовуються спогади сучасників про нього, записані та опубліковані у впродовж 1990-х рр., коли сестра Надія та дружина Леоніда Світличні активно займались збором спогадів. Статті, які опубліковані у різних часописах починаючи з 1963 р. і до смерті митця у 1992 р., також є важливою складовою нашого дослідження, яка має бути проаналізована із методологічної точки зору аналізу его-документів, адже вони є фіксацією життєвого образу шістдесятника⁴⁰. Другим значним об'ємом інформації для нас є листування Івана Світличного із різними людьми, в яких він нотує фактологічні події із життя та фіксує прояви свого Я через повсякденне листування.

Для того, аби упорядковано проаналізувати наші джерела, обрано певну схему, за якою буде здійснено огляд. Перш за все, ми розглянемо обрані тематичні ключі із тексту, на яких вибудовується основний фактаж у наших его-документах та спробуємо обґрунтувати вибір цих сюжетів. Далі, зважаючи на своєрідну ідеологічну «витриманість», яка була безумовним фактором впливу при написанні та продумуванні листів/спогадів, проаналізуємо межі самоцензури авторів. Важливо буде звернути увагу на особисті переживання авторів по відношенню до події чи особистості, які, в свою чергу, можуть емоційно забарвлювати (а часом і спотворювати) інформацію⁴¹.

³⁹ *Фицпатрик Ш.* Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века / Пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 345–362.

⁴⁰ Див. напр.: *Ткаченко А.* Іван Світличний – філолог // Слово і час. – 1992. – Ч. 3.: *Яцембська І.* У мене – тільки слово // Народна газета. – 1995. – Ч. 10.; *Качуровський І.* До 50-річчя І. Світличного // Українські вісті. – 1979. – 11–25 квітня, 10 травня.; *Коваленко Г.* Шевченкознавчі розвідки І. Світличного // Слово і час. – 1997. – Ч. 3.

⁴¹ *Источниковедение* // И.Н. Данилевский, Д.А. Добровольский, Р.Б. Казаков, С.И. Маловичко, М.Ф. Румянцева, О.И. Хоруженко, Е.Н. Швейковская; отв. ред. М.Ф. Румянцева. – М.: Изд. дом. Высшей школы экономики, 2015. – С. 634–635.

До того ж, ми звернемо увагу на намагання авторів спогадів бути причетним до тієї чи іншої події, тобто вираження його Я у тексті. Певні події чи характеристики можуть стандартизуватися під пером людей, тому треба прослідкувати градацію запропонованої інформації, та намагатися зрозуміти, під впливом чого формується відповідна «ієрархія».

Зважаючи на те, що ми маємо справу із темою, яка поміщена в контекст радянського, а особливо в контекст дисидентського (інакомислячого), ми повинні бути чутливими до певних недомовленостей та «фігур умовчання»⁴², характерних для радянської людини.

1.2. Спогади про Івана Світличного

Основою нашого дослідження стали спогади, які підготували до публікації його сестра Надія та дружина Леоніда Світличні у збірці «Доброокий»⁴³. Також, у роботі використовуються спогади, опубліковані поза збіркою – у журналах та часописах «Сучасність», «Літературна Україна», «Слово і час» та багато інших⁴⁴. Треба одразу зауважити, що усі спогади датуються 1990-ми рр., бо це було те «вікно», коли їхня публікація була найбільш «актуальною». По-перше, смерть Івана Світличного викликала логічну реакцію у громадськості, яка прагнула зафіксувати спогади про шістдесятника (зрозуміло, що не без героїзації). По-друге, сучасники Світличного – це люди, які або були його приблизними однолітками (митець народився у 1929 р.), або були трохи молодшими за нього, тому, зважаючи на свій поважний вік, розуміли важливість фіксації своєї інформації про митця.

Збірка «Доброокий» (1998) складається із 75 спогадів людей різних соціальних статусів та професій, але усіх об'єднує особисте знайомство з Іваном Світличним. Майже усі спогади написані після смерті митця і частина з

⁴² Козлова Н. Сцены из частной жизни периода застоя: семейная переписка // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. 2. № 3. – С. 124.

⁴³ Доброокий: спогади про Івана Світличного / упоряд. Л. і Н. Світличні. – К.: Час, 1998. – 576 с.

⁴⁴ Див. напр.: Костюк Г. Піднятись вище і літати швидше: І. Світличний як літературний критик // Сучасність. – 1983. – Ч. 1–2; Мишанич О. Українська література під заборорою // Літературна Україна. – 1994. – 18 серпня; Соловей Е. Іван Світличний – поет // Слово і час. – 1992. – Ч. 3.

них зроблена спеціально для публікації у збірці. У збірці представлені мемуари як університетських і аспірантських друзів Івана Олексійовича, так і низки знайомих, які знали митця за життя. Наприклад, йдеться про спогади табірних ув'язнених, які перебували разом з ним під арештом, або спогади друкарки, яка допомагала поширювати самвидавну літературу тощо. Таку ж характеристику можна надати і статтям-спогадам із періодики. Отож надалі буде змішаний аналіз з огляду на ідейну близькість споминів.

Одразу треба зауважити, що особливість таких публікацій, які з'являються після смерті людини та які ініційовані родичами, є, перш за все, більше відображенням ставлення рідні до митця, аніж самого митця. До того ж, ми повинні враховувати певну глорифікацію та звеличення постаті «героя». Саме родичі обирають коло людей, яким, на їхню думку, варто написати спогади, та які найбільш комплексно можуть описати життя людини. У нашому випадку, це особливо помітно, бо усі спогади в згаданій збірці розміщені за логічно-тематичними блоками, згідно з хронологією життя Світличного.

Наприклад, найкраще про дитинство, звісно, розповість сестра Надія Світлична, бо вона єдина із усіх авторів спогадів стала його свідком. На цьому фоні спогади Леоніди Світличної, яка бере за основу перекази сестри чи навіть власне чоловіка, будуть значно коротшими із багатьма неточностями та фрагментарністю. Яскравим прикладом цього є розповідь про сюжет із дитинства з вибуховим запалом: у Надії Світличної вона займає майже сторінку тексту із подробицями та іменами, а у Леоніди Світличної ці спогади виглядають дещо сплутано та незрозуміло: «“Воюючи з фашистами”, Іван залишився з покаліченими руками (запал вибухнув передчасно). Хотіли відрізати цілком усі пальці, мати вимолила, щоб не різали, і виходила – залишився з куксами на обох руках»⁴⁵.

Основні тематичні ключі, на які опирається почасти і наше дослідження, у спогадах такі: дитячі роки у селі Половинкиному із коротким описом родини та обставин життя; навчання у Харківському університеті впродовж 5 років;

⁴⁵ *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 26.

спогади знайомих про життя Світличного впродовж 1950-х рр.; Іван Світличний як центральний образ українського шістдесятництва; репресії, суди та переслідування митця впродовж 1960-х рр.; табірні спогади очевидців і знайомих; проблеми зі здоров'ям та останні роки життя. З огляду на хронологічні рамки нашого дослідження, подальший контент-аналіз буде здійснено без врахування останніх трьох сюжетів.

Вибір сюжетів та окремих подій в цих сюжетах, звісно, залежить від вибіркової пам'яті мемуаристів та ідейної спрямованості споминів. Головним образом, який хочуть продемонструвати, наприклад, упорядники збірки, є «людяність» особистості Івана Світличного. Головна увага у всіх спогадах загалом зміщена на моральні й духовні характеристики митця. Лейтмотивним є бажання показати набір героїчних рис характеру, із представленням «сильного духу та незламної душі». Це свого роду міфологізація та усталена з 1990-х рр. традиція зображення шістдесятників як «героїв» і «борців», яких морально не зміг зламати тоталітарний режим. Отже, для іконографічного зображення шістдесятництва у 1990-х рр. характерна «ідеологічна витриманість», яка полягає у міфологізації свого руху, але без значного акцентування уваги на «національних цінностях народу», «героїзмі української нації» та збереженні української культури, яке їм часто приписують у ЗМІ та науково-популярній літературі.

Із певної «ідеологічності» та ідеалізації спогадів про шістдесятників, впливає й «ієрархія» тем для мемуарів. Перш за все, ми помічаємо підвищену увагу до особистих характеристик Івана Світличного. Майже усі мемуаристи згадують про відносини з ним, говорячи про те, що він був виключно справедливою та добродушною людиною із твердими принципами й схильний до самопожертви:

Іван Олексійович при своїй нібито безбережній доброті й, здавалося, навіть всеядності, був людиною вимогливою й принциповою. Людинознавець, він серед

близьких обов'язково називав речі своїми іменами, всі взаємини з'ясовував до кінця – для нього важливою була ясність у всьому⁴⁶.

Він прожив життя в оточенні дуже багатьох людей, стосунки з якими були близькими і дружніми. Таким уже був Іван: доброзичливий і відкритий душею до всіх, він просто випромінював світло довіри, щирости і найглибшої до себе поваги⁴⁷.

Другим за градацією сюжетом є представлення Світличного як справжнього професіонала та творчої особи. Тут автори схильні підкреслювати високу продуктивність, навіть трудового, митця, його педантичність та відповідальність у роботі⁴⁸. Надалі в ієрархії йдуть фактологічні сюжети й оціночна інформація щодо подій, пов'язаних із Іваном Світличним.

Присутність авторського Я у спогадах є природним моментом. У різних авторів споминів це Я виражено по-різному. Наприклад, такі автори як Михайлина Коцюбинська⁴⁹, Ірина Добрянська⁵⁰, Іван Дзюба⁵¹ та Євген Сверстюк⁵² майже всю увагу приділяють оповіді про Івана Олексійовича, згадуючи про себе лише у тих моментах, де це необхідно для розуміння контексту. Натомість, є спогади, де автор прагне більше уваги приділити своїй особистості, але все ж зважає на те, що це спогади про Івана Світличного. Так, у спогадах Богдана Гориня⁵³ чи Ірини Жиленко⁵⁴ увага більше приділена

⁴⁶ Корогодський Р. Садівник / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 296.

⁴⁷ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 89.

⁴⁸ Див. напр.: Москаленко М. Іван Світличний – перекладач // Слово і час. – 1992. – Ч. 3; Добрянська І. Праця над словом – це стиль його життя // Дзвін. – 1997. – Ч. 8; Лівницька-Холодна Н. Поет про поета // Визвольний шлях. – 1980. – Ч. 4.

⁴⁹ Коцюбинська М. Sonnets Behind bars // News from Ukraine. – 1990. – Ч. 17; Коцюбинська М. «Доброокий» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 105–111.

⁵⁰ Добрянська І. Праця над словом – це стиль його життя // Дзвін. – 1997. – Ч. 8.

⁵¹ Дзюба І. Пам'ять вдячності і боргу / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 112–122.

⁵² Сверстюк Є. Трудівник / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 177–194.

⁵³ Горинь Б. Двигун руху шістдесятників / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 257–267.

⁵⁴ Жиленко І. Літо нашої молодости / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 211–220.

особистим переживанням свого минулого, де Світличний виступає одним із його фігурантів:

Після закінчення наради молодих письменників я мав намір по дорозі до Львова зробити зупинку в Києві, зустрітися з Іваном Світличним і, як він жартома казав, “скласти йому докладний звіт про нараду” до найменших подробиць, бо хоче на цю тему написати окрему статтю, розкрити всі метаморфози, які відбулися при кількаразовому перенесенні дати, корективах списку учасників наради тощо. Я обіцяв, що обов’язково буду в Києві, бо ще в багатьох художників хочу побувати в майстернях⁵⁵.

Усі мемуаристи схильні до аналізу свого минулого, а особливо політичних питань. Своє життя і побут вони, як правило, поміщують у радянський контекст, тим самим вибудовуючи образ радянської людини. Потрібно також зважати, що люди, які згодились написати обрані спогади про життя шістдесятника Івана Світличного, не просто поважали його як особистість, але й часто були однодумцями та соратниками у громадській і мистецькій діяльності критика⁵⁶. Тому почасти вони так само були інакодумцями, а отже відображали образи та спосіб мислення інакомислячої людини.

Зважаючи на це, можна виокремити головний образ ворога, який присутній на сторінках спогадів. Джерелом «зла» для авторів є репресивні методи радянської влади та утиски й гоніння з боку партійної номенклатури. Ці «вороги» на сторінках спогадів зустрічаються в конкретних особистостях. У текстах зустрічаються нарікання на «радянську агресію» (особливо в контексті вторгнення військ у Прагу 1968 р.) та на дії КДБ. Це і не дивно, адже ця спецслужба виступала головним органом «стримування» «антирадянської» діяльності. Для шістдесятників та дисидентів, які постраждали від тиску та репресій, КДБ став головним ворогом. У тексті зустрічаються такі вирази як «єзуїти КГБ»⁵⁷ (із очевидним іронічним підтекстом автора) або тлумачення діяльності органів: «Для КГБ не було нічого спокусливішого, ніж загнати впливову, а тим і небезпечну для них людину на слизьке, а там голими руками

⁵⁵ Горинь Б. Двигун руху шістдесятників / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 262.

⁵⁶ Пелех У. Розстріляне відродження і шістдесятники в українській літературі... // Промінь. – 1984. – Ч. 4.

⁵⁷ Дзюба І. Пам’ять вдячності і боргу / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 119.

її взяти, посадити в тюрму і обігрувати в пресі "злісного ворога, що прикривався іменем літератора"»⁵⁸. Також, неодноразово у негативному контексті згадується ім'я голови КДБ УРСР Віталія Федорчука⁵⁹ чи секретаря парткому АН УРСР Костянтина Ситника⁶⁰.

2.3. Особливості особистого листування Івана Світличного

Особисте листування Івана Світличного – це великий джерельний масив інформації, який є важливим для дослідження життя митця. Крім основної функції передачі фактичної інформації (яка подекуди значно різниться від фактажу у спогадах і офіційних заявах) від відправника до адресата, листи можуть також слугувати важливим засобом самопредставлення і навіть автобіографії шістдесятника.

Основний масив листів Івана Світличного, який залишився збереженим у архівах (у тому числі і в сімейних) був опублікований у двох томах збірок «Голос доби» (2008)⁶¹. Досліджуваний нами період життя митця у цих листуваннях складає приблизно 5% від загального обсягу. Листування Світличного за 1950-ті–1965 рр. – це, за своєю формою, переважно звернення до адресата (усі адресати чітко вказані) із певним проханням чи бажанням або невелика розповідь про події, які мали місце в його житті.

Основними темами для листувань у митця були питання повсякдення й побуту. Через те, що основні адресати у той час це сестра та дружина, розмови обертаються навколо питань фінансового забезпечення та житлових проблем. Світличний у 1950-их рр. багато часу проводив далеко від дружини Леоніди (декілька років він жив у рідному селі Половинкино разом із родиною). Із сестрою Надією Світличною брату доводилось також бачитись не дуже часто:

⁵⁸ *Сверстюк Є.* Трудівник / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 186.

⁵⁹ *Русин І.* Всі називали його сонечком / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 379.

⁶⁰ *Кравченко І.* Рисочка до портрета І. О. Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 363–364.

⁶¹ *Світличний І.* Голос доби: Кн. 1: Листи з «Парнасу» / Упорядн. Л. Світлична. – К.: Сфера, 2001. – 544 с.; *Світличний І.* Голос доби: Кн. 2 / Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – 424 с.

дівчина навчалась та працювала у Харкові. Таким чином, Світличні застосовували листування як частину повсякденної взаємодії, у процесі якого проходив процес обміну особистими переживаннями⁶².

Такою ж важливою темою у листах Івана Світличного, яка постійно піднімалась, була його робота та творча діяльність. Митець згадує багато своїх активностей, якими він займався: написання рецензій, оглядів, дисертації, редакторська робота, викладання лекцій та просто читання. Майже у кожному листі згадується та чи інша книжка з художньої або наукової літератури. Тут присутні твори як іноземних авторів, так і друзів й колег Світличного. Так само, у сімейних переписках літературознавець багато пише про потребу придбання чи отримання тих чи інших творів, чим часто займались Леоніда та Надія Світличні.

Описаний вище масив листувань, де демонструється захоплення літературою та роботою дуже пов'язаний із тим епістолярієм, який стосується виключно робочих питань. Частина листів виконує функцію робочої комунікації зі знайомими, де Світличний виступає у ролі редактора чи секретаря. Він влучно й іронічно критикує різні роботи й прагне донести свою думку до широкого загалу через публікацію у часописах та журналах. Маємо зауважити, що митець завжди звертався та писав доволі дружельно – його колеги по роботі часто ставали друзями чи хоча б приятелями, які в подальшому могли постійно гостювати вдома у Світличних.

Іван Світличний у своїх листах не схильний до розмірковувань, як це робить, наприклад, його близька подруга, художниця Алла Горська⁶³. Його листування має свої особливості. Риторика митця дуже емоційно забарвлена, а головним його «інструментом», який привертає увагу адресата та, у деякому сенсі, навіть розважає його, є почуття гумору та тонка іронія. Для Світличного

⁶² Козлова Н. Сцены из частной жизни периода застоя: семейная переписка // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. 2. № 3. – С. 122.

⁶³ Див. напр.: Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / Упор. Людмила Огнева. – Київ: Смолоскип, 2015. – 712 с.

дуже властива й самоіронія та навіть сарказм. Можемо навести такі показові уривки:

До сестри Надії
Ляксевна!

Київ, 5.03.1959

Постільки скоро Ваш, жіночий, день, а Льоля (о жінки!) гризе мене, щоб я висловив я оце й виконую її керівну вказівку і бажаю тобі всіляких життєвих благ і успіхів на жіночих нивах – тобі і симпатичній Ліді⁶⁴.

До Дмитра Павличка
Вельмишановний Дмитре Васильовичу!

Київ, 28.09.1958

Надсилаючи Вам наслідок своїх, як казав Гоголь, «поползновений» на поезію, я не маю на меті Вашої посади у «Жовтні»⁶⁵.

Особистих переживань митця у листах мало. Він доволі стримано і легко ставиться до проблемних ситуацій. Наприклад, у випадках із нестачею фінансів і проблем, які з цього витікають, Світличний ніколи не жаліється і намагається залишатися оптимістом. Ось, наприклад:

До дружини
Дорога Льольця!

Половинкине, 26.03.1956

Подорож мами до Донбасу була невдалою: вона привезла лише 300 крб. 350 крб. надіслали сестри, хоч я їх лятайму за це: надіслали стипендію! З боргами розрахуємося, але на поросю грошей не вистачить. Тому прохання – з тої суми, що ти позичила, надішли 500 крб.

Залишок не віддавай, може, вони будуть потрібні згодом, коли я приїду.

Щодо боргу не турбуйся: коли приїду, намагатимусь розбагатіти⁶⁶.

Серйозні проблеми зі здоров'ям матері та батька також не вибивають чоловіка із колії – він проявляє увагу та піклується про рідних, залишаючись позитивним: «Здоров'я батька поганеньке. А тут ще погода нікудишня! Добре, що хоч свинтуса зарізали та є що їсти. А то зовсім було погано»⁶⁷.

У листах майже відсутні будь-які розмірковування на тему політики чи влади. Найбільш показовим є сюжет із реакцією ХХ з'їзд партії, де Світличний висловлює своє негативне ставлення до культу особи Сталіна та коментує новий режим:

Все мы переживаем не столько трагедию случившегося, сколько крушение собственных иллюзий. Правда эта нужна, она благотворна [*мається на увазі*]

⁶⁴ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 47.

⁶⁵ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 46.

⁶⁶ Там само. – С. 38–39.

⁶⁷ Там само. – С. 26.

озвучені на XX з'їзді КПРС слова М. Хрущева про розвінчання культу особи Сталіна – прим. Л. Козлова]. Менше будемо такими наивними простачками. [...] Попробуй выступить публично с каким-нибудь важным мнением – не дадут. Террора может и не будет, но и демократии пока еще нет.

Но и это понятно. Круто повернуть современные руководители не могут. Они-то раньше где были? Они зачем такое допустили? Их вина в этом большая. Сказать всю правду – значит самих себя выставить с отрицательной стороны. Видимо, до конца дело доведут другие люди. А сейчас устраняют только то, что им самим угрожало, чего сами боялись. Изменений в самом принципе, в самом характере внутренней политики пока не касаются. А надо бы, очень надо бы⁶⁸.

Також у митця є певні нарікання на чиновницьку бюрократію й номенклатуру, але вони з'являються лише з 1965 р., тобто незадовго до першого арешту Світличного. Питань ідеології він також зачіпає мало. Згадки про марксизм-ленінізм у нього з'являються лише у контексті написання наукової роботи⁶⁹.

Его-документи у вигляді спогадів та листувань є багатогранним джерелом інформації для нашого дослідження. Вони надають одночасно і гарний фактологічний матеріал і вибудовують образи, за допомогою чого ми можемо прослідкувати формування особистості у соціумі. Спогади, зважаючи на свою специфіку, прагнуть возвеличувати образ митця, почасти присвоюючи йому «героїчні» чи «високі» моральні характеристики. Через те, що спогади написані переважно після смерті Світличного, в них важко знайти критичні відгуки чи пригадування ситуацій «із знаком мінус». Листи мають іншу специфіку: тут ми простежуємо особисті судження Світличного про його сучасність та події, в яких він розвивався. При дослідженні минулого шістдесятника через його его-документи також не варто ігнорувати риторичні та психологічні прийоми, до яких свідомо (чи ні) вдається митець – він моментами проявляє самоцензуру і йому доволі важко усвідомлювати і висловлювати свої думки.

⁶⁸ Там само. – С. 37–38.

⁶⁹ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 28–29.

Розділ II. Становлення особистості Івана Світличного

У цьому розділі буде розглянуто початковий період життя Івана Світличного: від народження до завершення студентських років. У даному розділі аналіз виходить за зазначені хронологічні межі з огляду на те, що метою даного розділу є широкий огляд контексту в якому зростав митець. Головне наше завдання – прослідкувати процес становлення особистості митця у юні роки, проаналізувати контекст, в якому він мав змогу розвиватися та виокреслювати свої життєві принципи. Акценти буде розставлено на таких етапах життя – дитинство із родиною у селі Половинкино й студентських роках у Харкові, а також на найбільш визначних моментах із цих періодів, які мали вплив на формування Івана Світличного.

2.1. Дитячі роки Івана Світличного за сімейними спогадами

Іван Світличний народився 20 вересня 1929 р. у селянській сім'ї. У родині було троє дітей – Іван (найстарший) та дві його сестри – Марія (нар. 28 лютого 1932 р.) та Надія (нар. 7 листопада 1936 р.). Походить родина із села Половинкине Старобільського району, що на Луганщині⁷⁰. Єдиними збереженими спогадами, які ми маємо про дитинство та підлітковий період життя Івана Світличного, занотували його молодша сестра Надія та дружина Леоніда Світличні. Саме вони слугують каркасом для цього підрозділу. Цікаво, що у спогадах усіх мемуаристів майже відсутні згадки про середню сестру Марію, так само як і відсутні її спогади. Тільки епізодично у своїх записах про неї згадує Надія Світлична: «Звичайно, в її пам'яті має бути більше і розповідей дорослих, і власних спогадів. Але зв'язок між нами вже довший час досить епізодичний, а від 3 травня 1994 року ще потоншав: того дня померла наша мама – померла через півтора року після Іванового похорону і за три дні перед смертю Стусової матері»⁷¹.

⁷⁰ Світлична Н. Родинний спогад / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 9.

⁷¹ Там само.

Батьками Івана були Меланія та Олексій Світличні. Зі спогадів Надії Світличної дізнаємось, що родина мешкала у порівняно на той час скрутних умовах. Для родини із трьох дітей, двох дорослих, бабусі Килини та її старшого сина Михайла з дружиною, будинок був дуже маленький і тісний. Дім Світличних розташовувався на околиці села, ближче до районного центра – Старобільська, – де поряд була церква, середня школа та базар. Родина мала біля дому город та невелике й нестабільне господарство⁷². Батьки Івана були доволі молоді, коли народилась перша дитина (їм навіть не було двадцяти років), і їм доводилось продавати домашнє м'ясо чи підробляти на різних роботах задля виживання. Ось як про це згадує Надія Світлична:

Скільки пам'ятаю, батьки постійно бідували, борсаючись між годувальником-городом, ським-таким господарством, працею (часто дармовою, бо зароблений трудовень рятував хіба що від тюрми) і всілякими клопотами, які щедро сипалися на їхні голови, особливо у формі непосильних податків загребущої держави.

Доки ще колгоспне рабство не прикувало їх до села наглухо, батьки їздили на заробітки в Донбас, лишаячи немовля під опіку бабусі, поверталися майже з нічим і далі борсалися, щоб якось вижити. Під час голоду 1932–33 року Іванові було три-три з половиною роки. Батьки не дали йому померти, бо, здається, швидше померли б самі, рятуючи дитину⁷³.

Події, про які згадує у своєму тексті Світлична було відображенням реалій радянського села у 1930-х рр. Ці роки запам'ятались як доба суцільного дефіциту, яке зачіпало населення як міст, так і сіл. Із розвитком промисловості та введенням п'ятирічок, основний уклін у економічній політиці радянської влади був зроблений на індустріалізацію країни. Наприкінці 1920-х рр. у суспільстві дедалі частіше почали з'являтися проблеми із забезпеченням населення продовольством та необхідними побутовими речами. Голод кінця 1931–1933 року, який торкнувся більшості території УРСР, не оминув і Старобільський район⁷⁴. Селяни, які на той час потребували фінансів, деколи відправлялись у місто на

⁷² *Світлична Н.* Родинний спогад / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 10.

⁷³ Там само. – С. 10.

⁷⁴ Див. напр.: *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – К.: Критика, 2008. – Том I: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Книга 1. – 552 с.

заробітки, адже там знаходились промислові центри виробництва, які були можливістю заробити хоч якісь гроші⁷⁵.

Надія Світлична, яка залишила найбільше спогадів про ті часи, зупиняється переважно на яскраво негативних чи проблемних моментах і подіях, які спіткали сім'ю Світличних. Серед труднощів і проблем, які були у родині, вона згадує хворобливість батька Олексія, який мав дуже слабе здоров'я та переніс видалення частини шлунку та дванадцятипалої кишки, що значно скоротило його життя⁷⁶.

Надія згадує про брата як про дуже відповідального та відданого родині хлопчика. З малих літ Івану доводилось виконувати значну частину чоловічих справ по господарству. З 11 років він їздив до Луганська аби, за дорученням матері, купувати необхідні для прожиття речі та провіант. Виглядало це дуже небезпечно та відважно із спогадів сестри: хлопець один, «зайцем» та й ще на даху вагона прямує до незнайомого міста за сіллю⁷⁷.

Цікавим з її спогадів є сюжет із прізвиськом брата. У воєнний та післявоєнний час діти в школах вчилися при освітленні, яке давала гасова лампа. Одного разу, коли однокласники хлопця побачили на стіні його тінь, то одразу ж вигадали йому прізвисько – Заяць. За спогадами сестри, це прізвисько протягнулось за Іваном до середньої школи, Харківського університету та навіть до Києва. Подружжя Івана та Леоніди Світличних їхні близькі у подальшому також називали «Заячою родиною»⁷⁸, хоча у спогадах про життя Світличних така тенденція зовсім не прослідковується.

Відомо, що у 1947 р. Іван Світличний закінчив Старобільську середню школу №1 із золотою медаллю⁷⁹. Згодом, хлопець почне активно цікавитись літературою та стане справжнім книгоманом. У сімейних спогадах відсутні

⁷⁵ *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М: РОССПЭН, 2008. – С. 54–58.

⁷⁶ *Світлична Н.* Родинний спогад / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 11.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ *Швидкий В.* Світличний Іван Олексійович / Енциклопедія історії України. У 10 т. // Редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та інші. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 477.

згадки про зацікавленість хлопця у навчанні чи читанні. Але можемо припустити, що така схильність була, зважаючи на майбутнє захоплення митця літературою. В історії Половинкиного свідчення про функціонування бібліотеки (скоріше можемо казати просто про невеликий пункт видачі книжок) сягають післявоєнних часів⁸⁰.

Натомість, про Старобільську районну бібліотеку для дітей відомо дещо більше. У 1930-х рр., коли зростав Іван, тут діяла окрема бібліотека, відділена від центральної, спеціально для дітей. Бібліотека у Старобільському районі була центром життя молоді, адже у так званому «шумному залі» часто влаштовувались різноманітні заходи із музичним супроводом. «Тихий зал» був звичайним приміщенням для читання⁸¹. У післявоєнні роки бібліотека відновила свою роботу та почала працювати поза стаціонаром – часто у піонерських таборах та у парку відпочинку. Наразі вулиця, на якій розташоване приміщення бібліотеки, носить ім'я Івана Світличного⁸².

Бібліотеки (як клуби і спортивні споруди) відігравали значну роль у житті сіл. Влада використовувала їх як інструмент для задоволення культурних потреб тогочасного суспільства. Постанови ЦК ВКП(б) регламентували засади та форми організації дозвілля населення. Функціонування бібліотеки у Старобільську та хати-читальні у Половинкиному демонструє загальносоюзну тенденцію «обслуговування правильними книгами масового читача»⁸³. Дитяче читання, як одна із форм дозвілля, з кінця 1920-х рр. стало фактором виховання. Література була одним із напрямків державної політики, а отже владні структури брали під контроль вміст видань, який ставав інструментом

⁸⁰ Історія / Половинківська сільська рада. – Електронний ресурс: <http://polovynkyne.rada.org.ua/istoriya-22-00-29-13-03-2017/>, відвідано 24.04.2020.

⁸¹ Там само.

⁸² Мірошниченко І.О. Старобільщина (історико-краєзнавчий нарис). – ВАТ «ЛОД», 2002. – С. 105.

⁸³ Рибак В. Культурно-освітні заклади у соціально-побутовій інфраструктурі українського села (1929-1940 рр.) // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 164–167.

пропаганди. Дитячі бібліотеки замість звичайних інформаційних функцій стали носити педагогічний характер⁸⁴.

Мета роботи в нових умовах визначалась наступним чином: а) постійно тримати юнацтво в курсі нової політики радянської влади; б) навчати юнацтво користуватися книгою задля вироблення марксистського світорозуміння та навичок громадської праці; в) підготувати юнацькість до переходу в бібліотеки для дорослих⁸⁵.

Під час Другої світової війни Луганщина (на той час Ворошиловградська область) з серпня 1941 до вересня 1943 р. знаходилась у німецькій окупації. Територія була частиною втілення «генерального плану Ost» і за багатьма способами організації влади на місцях співпадала з іншими районами «плану». Частина цивільного населення чинила опір окупаційній владі. Це були переважно або ідеологічні прихильники радянської влади, комуністи, або ті жителі, які вже під час окупації відчували геноцид та утиски зі сторони німецьких управлінців і військових. Загалом, методи боротьби співпадали із загальнорадянськими – серед них були воєнні, політичні та економічні саботажі⁸⁶.

Іван Світличний став частиною цього руху опору. Один прикрий випадок, який залишив відбиток на все життя, став саботажем проти німецького панування. Ці події відбувались у Половинкиному, коли військова техніка буквально оточувала мешканців села. Як згадує це Надія Світлична:

Була неділя, батьків не було вдома. Ми зимували в нашому-таки, нашвидкоруч обладнаному хлівці, бо хату окупували німці. У нашому селі був військовий аеродром, а біля хати, на причілку постійно стояла вантажівка з якоюсь зброєю. Іван разом зі своїм найближчим тоді товаришем, евакуйованим до нас з-під Польщі Казиком (Казимиром) Свенціцьким, таємно плянували висадити в повітря вантажівку (певно, з мешканцями хати чи й із самою хатою) і готувалися до тієї операції. Потрібних для цього матеріалів у полі валялося

⁸⁴ Салова Ю. Г. Детский досуг в Советской России (1920-е годы): Учебное пособие. – Ярославль: Ярославский гос. ун-т., 2000. – С. 5–44.

⁸⁵ Цит. за: Салова Ю. Г. Детский досуг в Советской России (1920-е годы): Учебное пособие. – Ярославль: Ярославский гос. ун-т., 2000. – С. 42.

⁸⁶ Абакумова В. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля.. – Луганськ, 2004. – 24 с.

вдосталь. Під час майстрування на погрібнику вибухового механізму в Іванових руках стався вибух (Казик якраз пішов додому обідати)⁸⁷.

Лікарі наполягали на ампутації усіх пальців окрім мізинців, але мати Меланія вмовила лікарів і хлопцю залишили частину пальців.⁸⁸ Після цієї трагедії хлопчику довелось заново вчитись писати, але він не втрачав надії. Спочатку олівець йому встромляли під забинтовану руку, а потім він вже й сам навчився писати, притримуючи ручку тими фалангами пальців, які мав⁸⁹.

Про твердість у характері митця також згадають сучасники. Насамперед, він ніколи не продовжував спілкуватись із людиною, якщо існували принципові розбіжності у поглядах на певну річ. Навіть при важкому стані здоров'я Іван Світличний навідріз відмовлявся бачитись із такими людьми. Причину такої поведінки гарно прослідковує його дружина Леоніда. Вона розмірковує над тим, що до цього могли призвести події із дитинства Івана, коли у 1933 р. він із сім'єю пережив Великий голод. Маленький хлопчик бачив як навколо нього помирають сусіди і родичі, а його мати боролась до кінця, і саме завдяки їй діти залишились живими⁹⁰. Пізніше, у житті малого Івана трапилась війна. Після того, як його батька забрали до війська, на плечі молодшого Світличного лягли усі чоловічі обов'язки. Неодноразово 12-річний хлопчик їздив на дахах вагонів по сіль чи крав з ешелонів вугілля, аби його родина змогла вижити⁹¹. Ймовірно, приклад матері, відсутність у важкий час батька та пережиті події вибудували в Івані непохитність і твердість характеру.

Загалом, Іван Світличний був доволі талановитим у всьому й намагався взятись мало не за усе підряд. Надія Світлична згадує, як батьки після війни подарували синові акордеон, на якому той постійно вправлявся й підбирав мелодії у вільний час. Мабуть, любов до музики передалась від батьків: батько

⁸⁷ *Світлична Н.* Родинний спогад / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 12.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ *Світлична Н.* Родинний спогад / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 12.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 25–26.

Олексій у молодості грав на балалайці, а мама мала чудовий голос і «виводила сопранову партію» в гурті⁹². У студентські й аспірантські часи Іван записав від матері понад 170 народних пісень, які з часом загубились⁹³.

Окрім захоплення музикою, дружина та сестра Світличного згадують про нього як про дуже майстровиту людину. До нього звертались друзі й знайомі, яким він лагодив годинники й ремонтував взуття⁹⁴. У більш зрілому віці він разом із дружиною у Половинкиному проектував будинок, виконував будівничу роботу: заливав разом із членами родини фундамент, оббивав дранкою стіни, підбивав стелю, вкривав дах. Вмів він дати собі раду із водогоном й паровим опаленням, яке встановив у матері вдома. Загалом, Світличний також добре знався на сантехніці та завжди прагнув допомогти родині⁹⁵.

2.2. Формування поглядів в університетському середовищі

Університетські роки Івана Світличного припали на післявоєнний період з 1947 по 1952 рр. Загалом, цей період був доволі важким з точки зору матеріального забезпечення, а тим паче для хлопця із села, який вступив на українське відділення філологічного факультету Харківського університету. Повоєнні 1946–1947 рр. були проблемними внаслідок продовження кризи постачання воєнних років⁹⁶. Одним із наслідків голоду став масовий відтік сільської молоді у міста та падіння трудової дисципліни серед колгоспників⁹⁷.

Післявоєнна житлова криза вдарила і по стану забезпечення студентів гуртожитками та місяцями для проживання, адже більш ніж дві третіх студентів

⁹² *Світлична Н.* Родинний спогад / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 13

⁹³ Там само.

⁹⁴ *Світлична Н.* Родинний спогад / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 12.

⁹⁵ Там само. – С. 13

⁹⁶ Див. напр.: *Задніпровський О.І.* Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007.

⁹⁷ *Калініченко В.* Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): Автореферат дис. к.і.н.: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – С. 13–14.

українських університетів були приїжджими з маленьких містечок і сіл⁹⁸. За таких умов, деяким студентам доводилось проживати з великою кількістю товаришів на квадратний метр або ж за свій кошт винаймати житло, так звані «кутки»⁹⁹. Аби покращити умови свого проживання багато студентів знаходили підробіток. Тому з 3-го курсу Світличний почав викладати українську мову та літературу у одній із шкіл Харкова. Також, студентом він їздив з лекціями в село, писав замітки до газет, друкував огляди на українських письменників у таких виданнях як «Календар колгоспника» та «Блокнот агітатора»¹⁰⁰.

Загальний фінансовий добробут студента-гуманітарія у часи навчання Світличного був скромнішим, порівняно з молоддю технічно-природничих спеціальностей, адже держава пріоритетним вважала розвиток промислового виробництва. Наприклад, до 1957 р. стипендія усіх студентів університетів, які відносились до першої групи (педагогічні, медичні та сільськогосподарські виші) складала від 220 до 290 руб., що було у середньому на 100-200 руб. нижче за «пріоритетні» промислово-технічні спеціальності¹⁰¹. Зважаючи на те, що Іван Світличний навчався на відмінно, він мав надбавку у 25%¹⁰². Але навіть з такою підвищеною стипендією, Світличний, як і більшість радянських студентів кінця 1940 – початку 1950-х рр., залишався у доволі непростому фінансовому становищі: часто не вистачало грошей навіть на харчування та одяг¹⁰³. Серед студентської молоді Світличного виділяла його особлива любов

⁹⁸ Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі радянської України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 212.

⁹⁹ Там само. – С. 213.

¹⁰⁰ Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 63.

¹⁰¹ Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі радянської України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 221–222.

¹⁰² Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 63.

¹⁰³ Див. напр.: Світличний І. Голос доби: Кн. 2 / Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – 424 с.

до задоволення своїх інтелектуальних та естетичних потреб, на що йшла найбільша частка доступних коштів.

Харківський університет (перша назва – Імператорський Харківський університет, зберігалась до 1917 р.), заснований 1805 р., довгий час був освітнім центром Наддніпрянської України, до якого з'їжджалося багато студентів із Слобожанщини, Луганщини та Донбасу. Університет був важливим не тільки у освітній сфері, але й у громадському житті суспільства. На базі університету виникло доволі відоме й прогресивне для того часу об'єднання – Харківська філологічна школа.

Перше покоління представників цієї школи складалось із науковців, які мали високий рівень знань та освіченості. У XIX ст. виникає «харківська трійця»¹⁰⁴, веде активну наукову діяльність вихідець із Харківської філологічної школи – Олександр Потебня¹⁰⁵ і починає розвиватися перша наукова лінгвістична школа в Російській імперії. В зону зацікавлень ХФШ входило опрацювання історичних джерел самобутньої місцевої культури. Поступово цей процес переріс у актуалізацію питань української культури. Академіки здійснювали порівняльно-історичні славістичні дослідження та публікували літературні твори українською мовою¹⁰⁶.

Революційні роки виявилися складними для Харківського університету. Упродовж 1917– на початку 1920-х рр. тут велись суперечки і боротьба між прибічниками УНР та прихильниками радянської влади. Більшість професорів, які обрали для себе першу позицію та не погодились із новими політичними реаліями, були змушені покинути університет, що призвело до значного погіршення наукової бази навчального закладу¹⁰⁷.

Після створення УСРР та початку політики коренізації, мала місце нова хвиля актуалізації досліджень української мови. Лінгвісти та послідовники

¹⁰⁴ Черемська О. Витоки харківської філологічної школи і потєбнянські національно-мовні традиції // Українська мова. – 2016. – № 2. – С. 94–96.

¹⁰⁵ Там само. – С. 97–106.

¹⁰⁶ Там само. – С. 107.

¹⁰⁷ Бакіров В. Харківський національний університет // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т – Я. – С. 358 – 359.

ХФШ, зокрема і при Харківському університеті, провадили величезну роботу з популяризації наукових праць, словників, підручників та посібників для викладання української мови у середній та вищій школах. Після розділення університету на Харківський інститут народної освіти та Харківський інститут народного господарства, у першому засновується науково-дослідна кафедра з питань україністики. Леонід Булаховський та Олександр Білецький стали провідними філологами-дослідниками у 1920–1930-х рр.¹⁰⁸. Михайло Жовтобрюх так підсумував розвиток українського мовознавства у першій половину ХХ ст.: «Українська мовознавча наука того періоду відіграла позитивну роль у розвитку української мови, уніфікації її єдиних літературних норм, формуванні її структурно-функціональних стилів, заклала методологічні основи подальшого всебічного розвитку і розквіту українського мовознавства»¹⁰⁹.

Найважчими роками для життя університетів та науковців стали роки післявоєнної відбудови. Під час війни ХФШ зазнала значних втрат у кадрах: дехто загинув, дехто емігрував, а хтось працював одразу у декількох університетах, враховуючи київські та регіональні виші. Відчувався значний брак професійних викладачів. Та майже одразу після війни почалось відновлення Харківського державного університету імені О. М. Горького (таку назву він отримав у 1930-х рр.) як важливого освітнього осередку. Створення лінгвістичних кафедр супроводжувалось пошуком науковців та викладачів. Із фронту повертались ті люди, які не встигли отримати середню освіту, аби пройти нові підготовчі курси для подальшого вступу. Серед викладачів, які займались освітньою та академічною діяльністю до війни, повернулися з

¹⁰⁸ Лисиченко Т. Харківські лінгвістичні традиції в контексті сучасного національного та світового мовознавчого досвіду // Лінгвістичні дослідження: 36. наук. Праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2015. – Вип. 40. – С. 175.

¹⁰⁹ Цит. за: Лисиченко Т. Харківські лінгвістичні традиції в контексті сучасного національного та світового мовознавчого досвіду // Лінгвістичні дослідження: 36. наук. Праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2015. – Вип. 40. – С. 175–176.

фронту мовознавці Федір Медведєв, Олександр Фінкель, літературознавець Павло Вербицький та ще низка викладачів з евакуації¹¹⁰.

Післявоєнна радянська молодь, яка стала активно заповнювати інститути у 1946–1947 рр., стала новим соціальним феноменом. Події Другої світової війни поділили нове покоління на дві течії, які об'єднувались у стінах університетів. 17-річні молоді люди, які не пережили «екстремальні» 1930-ті рр., були у моральному плані значно вільніші та сміливіші за своїх попередників. Одна з їхніх головних рис – надія та відсутність розчарувань у минулому. Ці діти, хоча і пережили війну не будучи на фронті, мали певний запас внутрішньої самостійності, яка потребувала поля для реалізації. Такі умови розвитку складали підґрунтя для виникнення перших паростків інакомислення¹¹¹. Згідно такого визначення Олени Зубкової, Івана Світличного можна відносити до цієї категорії молоді, адже у спогадах про його дитинство зустрічаються описані дослідницею характеристики молодого покоління – яскравий акцент на самостійності та відповідальності.

Друга складова нового покоління – фронтовики, які зазвичай були старше на 4–5 років за тих, хто не воював. Від 17-річних їх відділяв не тільки вік, але й життєвий досвід, який вони здобули на передовій та відсутність тих знань, які мали підлітки, що тільки-но закінчили школу.¹¹²

Час, в який майбутньому митцю припало вступати у виш – 1947 р. – був доволі непростим. Атмосфера та стан справ у Харківському університеті у ті роки були дуже складним та нестабільним. У 1946 р. розпочалась активна партійна критика «антипатріотичних» проявів і наступ на «космополітів». У партійних постановках звучали закиди до літераторів та інтелектуалів щодо

¹¹⁰ Цит. за: *Лисиченко Т.* Харківські лінгвістичні традиції в контексті сучасного національного та світового мовознавчого досвіду // *Лінгвістичні дослідження: 36. наук. Праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.* – 2015. – Вип. 40. – С. 176.

¹¹¹ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 136–137.

¹¹² *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 141.

«духу низькопоклонства до всього іноземного»¹¹³. У ці роки розгортається Холодної війни, тож зазначена поведінка маркується як неприпустима.

У 1949 р. боротьба партії із «антирадянськими проявами» посилилась ще більше. До «космополітів» застосовувався моральний тиск, критика, звільнення з роботи, виключення з партії чи заборона публікувати свої твори¹¹⁴. Ця хвиля боротьби із «безродним космополітизмом» торкнулася й Харківського університету. Постійна зміна професійних кадрів, звільнення викладачів, їхня «самокритика» та «навернення» до сталінських методів виховання дуже відобразились на якості освіти. Деяких викладачів засуджували за «націоналістичні відхилення» у викладанні та, у кращому випадку, звільнювали. Загалом картина тих років, за словами українського літературознавця та випускника Харківського вишу, створювалась за принципом «або кинути службу, або зіщулюватися»¹¹⁵.

Таким чином, вступаючи на українське відділення філологічного факультету Харківського університету, Іван Світличний потрапляв у досить своєрідне оточення, де традиції Харківської філологічної школи із її досягненнями у мовознавстві та літературі, загально університетські традиції та студентська атмосфера переплітались із системою виховання нового покоління радянської молоді.

У свідомості хлопця, який щойно приїхав із села на Луганщині, в якому прожив усе життя, ставався очевидний дисонанс. Якщо застосовувати теоретичну канву Норберта Еліаса про зміну балансу між індивідуальним «Я» та загальним «Ми» (вона є найбільш універсальною для нас і дає багато точок перетину у накладанні теорії на практику) до випадку Івана Світличного, то можемо припустити наступне. Культурні символи повсякденного життя, пов'язані із сільським побутом та відсутністю широкої мобільності, а отже і

¹¹³ Даниленко В. «Новий» курс у національній політиці радянської держави / Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 102.

¹¹⁴ Там само. – С. 103–104.

¹¹⁵ Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 64–66.

деякою обмеженістю світогляду, які він засвоїв вдома, водночас, певний протест і войовничість (яскравим у цьому випадку буде прецедент із вибухонебезпечним запалом, через який Світличний втратив декілька фаланг пальців) та прагнення захисту своєї землі вибудовували ідентичність, яка не зовсім вписувалась в еталонну «радянську»¹¹⁶.

Якщо «накладати» канву біографії Івана Світличного на теоретичні дослідження Бориса Фірсова про зародження інакодумства в СРСР, то варто доповнити канву за Еліасом. Умови, в яких зародилося і набирало силу повоєнне різнодумство, були далекими від того, аби вважати їх «ідеальними». Для того, аби це інакомислення вийшло на поверхність, треба було немало часу. Також, з огляду на репресивну природу тоталітарної влади, цей період «визрівання» варто називати «катакомбним», згідно думки Фірсова¹¹⁷. Таким чином, Іван Світличний, звісно, був радянською людиною, але, як і інші «разномислячі», трохи вирізнявся серед натовпу.

Навчаючись у радянському виші, який був державною установою, а отже мав виховувати молодь згідно радянських «ідеалів» та ідеології, Іван Світличний ставав частиною цього процесу. Обов'язковими до відвідування були лекції та семінари, з соціально-економічних та «ідеологічно важливих» дисциплін. Конспектування та реферування «класиків» стало обов'язковим елементом навчання. Постулати марксизму-ленінізму, постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КПУ, статті «Правди» та інші документи владної верхівки мали ретельно конспектуватися, а за виконанням цього слідували особисто викладачі й подекуди могли карати при недотриманні правил. Звісно, це віднімало багато часу, який студенти могли витратити на фахову підготовку¹¹⁸.

Український філолог та літературознавець, колега Івана Світличного – Іван Бажінов – навчався разом із Світличним в університеті і його спогади є

¹¹⁶ Див. напр.: *Элиас Н.* Общество индивидов. – М.: Практис, 2001. – 322 с.

¹¹⁷ *Фирсов Б. М.* Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Изд-во Европейского дома, 2008. – С. 454–460.

¹¹⁸ *Бажінов І.* Університетські роки Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 66 – 67.

важливим ключем до розуміння не лише університетських процесів та настроїв студентів, але й процесу становлення особистості Світличного. Так, Бажінов згадує, що хлопець майже ні з ким тісно не спілкувався. Серед студентів, особливо аспірантів, фронтовиків, панувала суперницька атмосфера. Сюди йшли здобувати освіту, аби побудувати успішну посадову (не наукову) кар'єру. А диплом був важливою сходинкою до цієї мети. За словами Бажінова, люди були налаштовані «угодовськи, конформістськи чи пристосовницьки»¹¹⁹. Такі люди, як показує Шейла Фіцпатрик, з задля особистого виживання та матеріального благополуччя, дотримувались «правильної» лінії поведінки, яка була властива номенклатурі, вміли «смикати за необхідні ниточки», здійснювали певні махінації та не цурались підтримувати риторику більшовизму¹²⁰. Як побачимо далі, Івана Світличного аж ніяк не можна віднести до цієї культури – він прагнув розвиватися у власному напрямку.

Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді (ВЛКСМ) був єдиною масовою молодіжною організацією у Радянському Союзі. У роки навчання Світличного у Харкові, комсомол був однією із рушійних сил активізації суспільства на відновлення економіки, освіти та інших сфер життєдіяльності. Приналежність до комсомолу завжди враховувалась, хоча на той час і не була обов'язковою. Було прийнято, що до комсомолу вступала найактивніша частина молоді від 14 до 28 років¹²¹. Комсомол сприймався як резерв кадрів для державних та суспільних організацій, адже саме тут молоді люди могли отримати досвід організаторських навичок. Молодь, яка вступала в комсомол, також повинна була вивчати марксистсько-ленінську теорію й ідеологію і діяти у відповідності до неї. У випадку будь-яких відхилень від основної лінії, відповідні дії мали переслідуватися¹²².

¹¹⁹ Там само. – С. 67.

¹²⁰ *Фіцпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М: РОССПЭН, 2008. – С. 272.

¹²¹ *Слезин А., Скоропад А.* Институализация комсомола как государственного органа // Социодинамика. – 2013. – № 4. – С. 185–208.

¹²² *Криворученко В. К.* Молодёжь в истории страны / Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». – 2011. – № 1. – Электронный ресурс: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/1/Krivoruchenko/>, відвідано: 05.04.2020.

Таким чином, комсомол виявлявся не організацією особисто молоді для задоволення своїх інтересів, а лише «масовою школою комунізму»¹²³. Із колись самостійної організації комсомол ставав органом, що виконував директиви партії, копіюючи її ідеологічну та політичну складову. ВЛКСМ був не лише об'єктом політики компартії, але і суб'єктом – інструментом у руках партії, аби мати вплив на широкий загал молодих людей¹²⁴. Треба розуміти, що комсомол в тій чи іншій мірі мав вплив на усіх молодих людей у СРСР, а Іван Світличний не ставав винятком і в певній мірі піддавався його впливу.

Як згадують колеги, у Світличного під час навчання виявлялось прагнення вчитися, багато читати та, відповідно, пізнавати філологію та літературознавство¹²⁵. Як студент, хлопець був доволі активним. Громадська активність Івана Світличного підтверджувала його «зразковість» та свідомість як комсомольця, хоча формально він не був комсомольським активістом. Він займався оформленням стінгазет у гуртожитку та на факультеті, був членом редколегії та студентського комітету гуртожитку¹²⁶.

Про дійсну зацікавленість студента у постулатах комуністичної ідеології казати важко, адже така активність хлопця скоріше була зумовлена загальним інтересом до нового середовища та тих можливостей пізнання й розвитку, які надавала участь у студентському житті. Робота у редколегії та оформлення стінгазет могли бути особистою зацікавленістю хлопця у саморозвитку в сфері редакторської справи (як бачимо з його подальшої долі), набуття навичок та досвіду. Іван Бажінов так описує темперамент колеги:

...він був сином своєї доби, "справжнім комсомольцем", звичайно, не пристосуванцем і не надмірним активістом (горлопанів він завжди цурався і зневажав), але в умовах, коли "єдино правильне вчення" втовкмачували зусібіч, в умовах цілковитої ізоляції від зовнішнього світу, браку навіть натяку на якийсь критичний погляд, в умовах тотальної маніпуляції засобами масової інформації воно жорстко і чітко визначало напрямок "історичного прогресу": з соціалізмом

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Див. напр.: *Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного* / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 63–73.

¹²⁶ *Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного* / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 68.

справжнім, а не радянським пов'язувались надії на соціально справедливе суспільство, де буде справжня демократія, рівність людей і націй...¹²⁷.

Захоплювався молодий мовознавець різною літературою. Кожного року 5 травня у Харкові біля пам'ятника Шевченкові проводились книжкові базари. Іван Світличний був постійним покупцем та відвідувачем таких подій¹²⁸. Він заздалегідь дізнавався про нові книжки видавництв і завжди знав, що є цікавого. За свідченням однокурсниці Фаїни Пустової, у 1947 р. хлопець навіть «харчувався одними кабачками в їдальні», аби назбирати гроші на книжки. Майже всі його знайомі знали про такий «пунктик» Івана¹²⁹.

Післявоєнне десятиліття відзначилось зростанням інтересу до книги та бібліотеки. Ця тенденція диктувалась владною верхівкою, яка вбачала у бібліотеках значний важіль впливу та контролю над поведінкою й вихованням своїх громадян. Державні бібліотеки стають інструментом, який цілеспрямовано впливає на свідомість читача, формуючи «правильні» рамки мислення¹³⁰. Саме тому період до початку 1950-х рр. характеризується різким збільшенням тиражів книжок (відповідно і падають ціни на них) та нагромадженням учбової й художньої літератури у державних бібліотеках. У цей період спостерігається великий притік читачів до бібліотек¹³¹.

Також державою заохочувалось формування особистих бібліотек громадян. Зниження цін на книжки та великі черги у пунктах видачі літератури були основними каталізаторами для появи домашніх бібліотек, адже людям не хотілося стояти в чергах і вони мали можливість купувати книжки самостійно. Радянський книжковий ринок знаходився повністю під контролем держави, тому будь-яка «шкідлива література» мала вилучатися, а отже й ефект від

¹²⁷ Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 73.

¹²⁸ Пустова Ф. «Светлая личность...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 75.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы. – СПб., "Академический проект", 1997. – С. 157.

¹³¹ Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы. – СПб., "Академический проект", 1997. – С. 156–158.

читання мав бути таким же, як і від відвідання державних бібліотек¹³². З огляду на ці факти, важко оцінити, яку саме літературу Івану Світличному доводилось купляти й читати, а отже і важко оцінити його уподобання й погляди.

Прагнення Світличного до купівлі книжок не було винятковим явищем, а скоріше загальноприйнятим. Молода людина, яка тягнулася до знань в умовах життя в тоталітарній країні, де не було об'єктивних ресурсів для різностороннього розвитку своєї особистості та пізнання, намагалась знайти виходи для задоволення своїх потреб. Література, яка була наявна у місцевих бібліотеках та університетському архіві, очевидно, не давала Світличному того задоволення особистих потреб, що і вилилось у його гостру необхідність купівлі книжок.

Події війни порушили систему виховання «нового покоління», до якого відноситься Іван Світличний. У довоєнні роки молоде покоління мало засвоювати систему цінностей, так звану нероздільну тріаду – Сталін, Партія, Батьківщина¹³³. За декілька років війни на перший план вийшла Батьківщина, а партія та Сталін наче відійшли на дальній, другий план. Таким чином, почав зароджуватися «вірус сумніву» поряд із почуття патріотизму. Задля розвіяння цих сумнівів молодь зверталась до самостійного вивчення творів науки та мистецтва. Навчання у вишах давало змогу самостійно ознайомлюватися з творами, які були «поза програмою» за допомогою університетських бібліотек та широких (переважно студентських) кіл знайомств. Звичайна нормативна література мала очевидне ідеологічне забарвлення та була нецікавою і нудною для молоді. Зверталися у своїх пошуках до так званих «другосортних» письменників та авторів, вивчали монографії науковців. Все це відбувалося, як правило, у вузьких кругах студентів, які були зацікавлені вивченням літератури, філософії та історії¹³⁴. Пізніше, коли будуть налагоджуватися комунікації з іншими інтелектуалами та колегами, процес розширення

¹³² Там само. – С. 270–271.

¹³³ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 145.

¹³⁴ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 145.

особистої бібліотеки Світличного продовжить набувати нових форм. Зокрема, це стосується явища самвидаву, яке буде пропагувати культуру тексту та захоплення емігрантською літературою й зарубіжними виданнями¹³⁵.

За свідченням Фаїни Пустової, Світличний найчастіше займався наодинці¹³⁶. У студентському середовищі навіть ходили «легенди» про хлопця:

Ішлося про незвичайного студента, який, знехтувавши всіма спокусами студентської молодості, всі п'ять років провів за читанням книжок, та ще й таких, які не передбачені жодними програмами. Розповідали, що кімната його була вся завалена букіністикою, купленою на стипендію, і тут він працював ночами, коли були закриті університетська ЦНБ і бібліотека ім. Короленка¹³⁷.

Після того, як Світличний переїхав до Києва восени 1952 р. у зв'язку зі вступом на аспірантуру, він перевіз також і свою домашню харківську бібліотеку. Дмитро Гродзінський, який був сусідом Івана в аспірантському гуртожитку, згадував, що з собою Світличний привіз низку зібрань творів різних авторів, багато політичної та художньої літератури, багато видань, які часто зустрічались у бібліотеці, книжки по теорії літератури, філософії та естетиці¹³⁸.

Ця потреба відійти від нав'язаних навчальною програмою підручників із купою штампів, не мала спочатку політичного забарвлення. Потреба згодом переросла у можливість самостійно мислити, не орієнтуючись на звичні рамки, задані вишівським підручником. Із питань філософії, історії, мови та літератури, Світличний, як і решта зацікавлених студентів, перейшов до природнього інтересу в політичних питаннях. Таку традицію самоосвіти Олена Зубкова влучно назвала «катокомбною культурою»¹³⁹.

¹³⁵ Фирсов Б. М. Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Изд-во Европейского дома, 2008. – С. 341–347.

¹³⁶ Пустова Ф. «Светлая личность...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 74–75.

¹³⁷ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 90.

¹³⁸ Гродзінський Д. Золота осінь початку ...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 102.

¹³⁹ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 146–148.

Навчався Іван Світличний на відмінно. Нечуваним прецедентом для факультету став той момент, коли хлопець відмовився відвідувати лекції з української мови свого викладача, бо вважав, що той провадить їх на дуже низькому рівні. Тоді Івану дозволили вільне відвідування лекцій, що було сенсацією для цих часів¹⁴⁰. Така поведінка студента вважалася неприйнятною у харківському університеті, як розповідав Іван Бажінов.

У вільний час Іван Світличний у колі друзів любив відвідувати театр, на який він витрачав частину своєї стипендії¹⁴¹. Це був один із найпоширеніших способів проведення вільного часу серед молоді після кінотеатрів. Його улюбленим був український драмтеатр ім. Шевченка, де режисером був Мар'ян Крушельницький¹⁴². З огляду на невелику стипендію, квитки доводилось брати на останній четвертий ярус. Світличний любив обговорювати та осмислювати вистави, тому його приятелі завжди були зацікавлені почути оцінку Івана¹⁴³. Захоплення митця театром було доволі значним. Наприклад, вже пізніше, перебуваючи у 1954 р. у рідному Половинкиному, він пише у листі до нареченої Леоніди, що йому дуже не вистачає «культурного життя»: «...аніякісіньких тобі розваг. Хоч помирай без цивілізації, жодного оперного і жодного драматичного театру в Половинкино нема. Дикунство! Живу надією, що в нас попереду – "Крила" і "Гаїті"»¹⁴⁴.

Загальною характеристикою усіх студентів тих часів стала мобільність та «всюдисущість»:

Студенти, не дивлячись на те, що майже завжди були голодними, встигали скрізь. У ВНЗ із концертами приїжджали артисти, Русланова, Поль Робсон. Охоче молодь слухала романси Глінки, була в захваті від опер Чайковського та

¹⁴⁰ Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 68.

¹⁴¹ Там само. – С. 69.

¹⁴² Пустова Ф. «Светлая личность...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 75.

¹⁴³ Там само. – С. 76.

¹⁴⁴ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 25–26.

Мусорського. Після відновлення оперного театру у Сталіно саме студенти стали першими її відвідувачами¹⁴⁵.

Через театри і кіно молодим людям вдавалось ознайомитись із багатьма митцями та досягненнями у світовій та вітчизняній культурі. У гуртожитках студенти у вільний від навчання час читали багато різноманітної літератури та обговорювали її у вузькому колі однодумців. Обирали зарубіжну та вітчизняну класику, твори українських письменників Юрія Смолича, Івана Ле, Володимира Сосюри тощо та російських – Костянтина Паустовського, Олександра Твардовського, Анни Ахматової, Бориса Пастернака, Іллі Ільфа, Євгена Петрова і Володимира Маяковського¹⁴⁶.

Поза тим, просвітницькі заходи проходили і всередині університетів, куди приїжджали відомі діячі культури, а значно дешевше (або зовсім безкоштовне) відвідування театрів було своєрідною хитрістю тодішніх студентів: у цілях жорсткої економії вони обирали найдешевші місця на гальорці, вміли заходити по двоє на одну контрамарку або налагоджували стосунки із працівниками театру, які майже безкоштовно пропускали їх на вистави¹⁴⁷.

Іван Світличний брав участь і у науковому житті університету. Він входив до наукових гуртків, був старостою гуртка з естетики, брав участь у наукових конференціях філологічного факультету й виголошував власні доповіді. Його дебютом стала доповідь «Учення Й. В. Сталіна про мову і мислення» навесні 1951 р., яка отримала першу премію на конференції¹⁴⁸. Тоді ж, за свідченнями Бажінова, який доволі близько спілкувався зі Світличним, почалось тяжіння

¹⁴⁵ Цит. за: *Хоменко Н.* Студентство в соціальній структурі радянської України // *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 238.

¹⁴⁶ *Хоменко Н.* Студентство в соціальній структурі радянської України // *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 238.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ *Бажінов І.* Університетські роки Івана Світличного / *Доброокий: спогади про Івана Світличного* // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 72.

молодого науковця до абстрактно-філософського мислення, він активно цікавився літературознавчою діяльністю та критикою¹⁴⁹.

Бажінов, який навчався, а згодом й працював із Світличним, яскраво описує становлення внутрішнього конфлікту молодого автора. У своєму спогаді він переважно зосереджується на дихотомії між «високим, духовним» представленням внутрішнього світу хлопця та побутовими «реаліями» життя в заідеологізованій країні:

Ідеологічна муштра на семінарах, попри всю талмудистсько-начотницьку методику їх проведення, все ж спонукала до аналітичного мислення, до дискусій, до пошуків «істини». Все це не могло не призвести до різних моральних колізій у душі допитливого і чесного юнака, який не міг не помічати драстичних суперечностей між деклараціями і суворою дійсністю повоєнних років. Цей дисбаланс між високою теорією, що претендувала заступити віру, і похмурою правдою життя, попри всю двоїстість психології, всмоктану з молоком матері, не міг не породжувати внутрішнього сум'яття в душі кожної ще не до кінця ідеологічно зашореної людини. А це, в свою чергу, позначалось на громадянській позиції.

Говорячи про становлення громадянської свідомості Івана Світличного, маємо справу з багатьма невідомими. Зовнішніх факторів, які б виявляли громадянську позицію Світличного-студента, маємо обмаль. Процес становлення громадянської свідомості відбувався дискретно, без зовнішнього вияву. Зрозуміло, що Світличний брав участь у різних комсомольських зборах, але справжні сокровенні громадсько-політичні погляди студента Світличного навряд чи виявлялись у таких ситуаціях¹⁵⁰.

Ця лінія поведінки та внутрішнього конфлікту Світличного загалом була характерна для студентів 1940–1950-х рр. У середовищі студентства, молоді люди, які мали доступ до більш широкого кола інформації, аніж їхні однолітки, часто були схильні до прихованих, нестандартних поглядів, до формування нових цінностей¹⁵¹. У своїй праці про народження «інакшого» способу думання в СРСР після Другої світової війни Борис Фірсов висвітлює окремі яскраві випадки «м'якої (і не дуже) незгоди». Серед студентів найбільш поширене це інакодумство було у колах «гуманітаріїв». Студенти, при проведенні своїх досліджень, мали справу із філософсько-соціологічними складовими

¹⁴⁹ Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 72.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі радянської України / Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 234.

екзистенційного мислення – вони вивчали філософські праці класиків, накладали певні знання та схеми на суспільство, в якому жили самі й часто в результаті отримували своєрідну картину буття. Висновки цих споглядань і аналізу призводили до конфлікту із радянською владою, бо вони ніяк не вписувались у загальну канву державної ідеології¹⁵². Так само як у Світличного, невідповідність між навчальним матеріалом суспільно-політичних дисциплін і особистими враженнями й спостереженнями із зовнішніх джерел інформації, давали підстави для сумнівів.

Із аналізу свідчень про студентські роки Світличного та його сприйняття офіційних радянських «догм», можемо зробити висновок, що як у зовнішній, так і у внутрішній поведінці, способі мислення студента, існувала деяка «двовимірність»¹⁵³. Повне відкидання комсомольських цінностей, які багато у чому викликали питання у молодого покоління, було би проявом відсутності інстинкту самозбереження¹⁵⁴. Тому задля того, аби жити у звичному темпі, Іван Світличний, як і інші молоді люди, боявся «задавати питання», аби не отримати «незадовільної» відповіді¹⁵⁵.

Упродовж усього періоду навчання у Харкові Іван Світличний дуже поважав та захоплювався постаттю Олександра Івановича Білецького, відомого українського літературознавця¹⁵⁶. Олександр Білецький також був послідовником Харківської філологічної школи та закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Велику увагу у своїй творчості Білецький приділяв історії української літератури, досліджуючи

¹⁵² *Фирсов Б. М.* Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Изд-во Европейского дома, 2008. – С. 296–312.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само. – С. 61–62.

¹⁵⁵ Див. напр.: *Фирсов Б. М.* Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Изд-во Европейского дома, 2008. – С. 61–73.

¹⁵⁶ *Пустова Ф.* «Светлая личность...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 75.

життєві шляхи письменників та поетів та українську літературну традицію в контексті розвитку світової літератури¹⁵⁷.

У 1952 р., коли прийшов час вступати на аспірантуру, Іван Світличний подався до своєї альма-матер, але вступити йому не вдалося. Фаїна Пустова, яка навчалась з Світличним, згадує про це так:

На п'ятому курсі, коли обговорювали призначення на роботу, всі були впевнені, що Івана залишать в аспірантурі. Але, закономірно для того часу (1952 р.), місце на кафедрі запропонували тому-таки Ф. О. як активному членові КПРС. Іван поставився до цього спокійно і говорив, що сам не хоче залишатися на кафедрі в Харкові, бо мріє про аспірантуру в акад. Білецького¹⁵⁸.

Олександр Білецький на той час був директором Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР¹⁵⁹. Подальша доля Світличного сталася таким чином, що влітку 1952 р. він переїхав у Київ та почав співпрацю з Олександром Івановичем і став аспірантом при Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР.

Таким чином, «докиївський» період Івана Світличного – це значний проміжок життя митця, який формує його як індивіда та виступає фундаментом для подальшого окреслення особистості. Дитячі роки – це період, коли виховується характер митця – події Голодомору, «екстремальних» 1930-х рр. та Другої світової війни формують самостійність та відповідальність у хлопця. Підлітком він пізнав страх війни, який призвів до усвідомлення необхідності опору, необхідності захищати свою родину та землю. З іншої сторони, він був доволі активною дитиною – цікавився різними побутовими та технічними механізмами, музикою та літературою.

Вступ до Харківського університету у 1947 р. став новою сходинкою для Івана Світличного. Юність митця проходить у студентському середовищі, де він багато читає, відвідує лекції, навчається, ходить у театри й у великій кількості скуповує книжки. Світличний долучається до вивчення українських

¹⁵⁷ Дзюба І. М. Білецький Олександр Іванович // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 2. – К., 2003. – С. 775–780.

¹⁵⁸ Пустова Ф. «Светлая личность...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 75–76.

¹⁵⁹ Дзюба І. М. Білецький Олександр Іванович // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 2. – К., 2003. – С. 777.

та зарубіжних класиків літератури і мистецтва, а згодом і сам починає вести активне студентське життя – виступає на конференції, долучається до редакторського відділу стінгазети гуртожитку.

З огляду на те, що юнак стає частиною нового післявоєнного покоління молоді, яке відрізняється прогресивністю думки та самовираження, він окреслюється як зріла особистість. В суспільстві оформлюються нові течії різномудства та відхилення від «класичної радянської епохи», яка пов'язана із сталінськими «методами виховання». Але все ж, ці процеси проходять в рамках ідеологічного впливу Радянської держави, тому Світличного, як «правильну» радянську людину, не покидає віра у комунізм та його блага. Тому для митця цей період можна окреслити як утвердження особистості юнака як мислячої та творчої особи та початок розуміння себе в рамках радянської системи.

Розділ III. Київський період життя

Період з 1952 до 1965 р. (року першого арешту Світличного) виявився дуже насиченим на події, а особливо на ті, що були пов'язані із професійною діяльністю. У Києві Іван Світличний почав активно будувати свою наукову кар'єру, а згодом знайшов для себе багато цікавих занять і познайомився з великою кількістю талановитих однодумців. Саме в цей період громадськість пізнає Світличного як науковця, мовознавця, літературознавця, перекладача, журналіста, редактора, поета й талановитого митця, який докладав максимум зусиль до кожної справи. Також слід приділити увагу його приватному життю – дружині Леоніді Світличній та низці близьких друзів й колег, чії спогади були взяті за основу цього розділу, адже з огляду на специфічність нашої роботи, яка полягає у використанні его-свідчень, цей аналіз представляється дуже важливим.

3.1. Аспірантура та знайомство із дружиною Леонідою Терещенко

Київський період життя Івана Світличного почався у 1952 р., коли він вступив на аспірантуру відділу теорії літератури при Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Перші роки життя у Києві Іван Світличний провів у аспірантському гуртожитку, який розмістився у колишньому монастирі біля Центрального республіканського Ботанічного саду АН України. Пізніше, на третьому курсі аспірантури, ближче до захисту диплому, Світличний переїхав до гуртожитку на Костельній вулиці¹⁶⁰. Дмитро Гродзінський, відомий академік-біолог, який довгий час проживав із Світличним у цьому гуртожитку, згадує про ті часи не без ностальгії:

В гуртожитку були аспіранти з різних інститутів: і гуманітарного, і природничого або технічного профілів. Зоряне небо над нашою оселею сприяло тому, що далеко за північ у кімнатах вирували диспути на найрізноманітніші теми, але якась підсвідомо обережність (не вберегли батьки!) стримувала від мандрівок у навколишні суспільні явища; здебільшого ми, перебиваючи один одного, гомоніли про Ейнштейна або розповідали про життя тих інститутів, у які хто з нас потрапив. Головне ж у той час було пов'язане з обмірковуванням тем, які

¹⁶⁰Гродзінський Д. «Золота осінь початку...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 101.

ось-ось мали затверджувати на вчених радах. Жити в той час було важко, бо не минулися ще злидні перших повоєнних років. Проте перші тижні перебування в аспірантурі згадуються як щось незатьмарене й радісне. Здавалося, що попереду нас очікують лише життєві перемоги і постійне спілкування з товариством однодумців у шляхетній справі служіння науці¹⁶¹.

Молодий Іван Світличний швидко став приятелем та другом для своїх сусідів. Його описують як ту людину, яку хотілося слухати та прислуховуватися до його думок: своєю поведінкою він викликав повагу навіть у найбільш зверхніх студентів. Розмови з Іваном згадуються як дуже глибокі та повчальні¹⁶². Гродзінський, як і інші знайомі Світличного, дає свою оцінку внутрішньому конфлікту молодого аспіранта під час його роботи в Інституті:

Іван не дуже багато розповідав про свої справи в аспірантурі, а все ж відчувалося, що його душа не сприймає того офіційного світогляду, який підтримувався в Інституті, де він був аспірантом. Йому була вкрай чужою нав'язана зверху абсурдна за своєю суттю «ідея», яку він мав опрацьовувати в своїй дисертації, і з цим було пов'язане розчарування в обраному літературознавчому шляху, який примусово був вкрай офіційним. Мабуть, у Івана в цей час було певне роздвоєння настрою: з одного боку, не міг сприймати наскрізь фальшивої й примітивної літературознавчої практики того часу¹⁶³.

У гуртожитку на вул. Костельній, поряд із костелом Св. Олександра, Світличний провів свої останні місяці аспірантури у 1955 р. Він мешкав із двома сусідами – біологом Дмитром Гродзинським, з яким у хлопця склались добрі взаємини, та з фольклористом Іваном Березовським, хлопцем «скупим та вислужливим», з якого його сусіди часто кепкували, бо він замикав тумбочку із харчами на ключ і загалом був «малокомунікбельний»¹⁶⁴.

На той час матеріальний стан аспіранта-філолога був непростим. Стипендія була мізерною, особливо з огляду на той факт, що Світличний майже повністю витрачав її на книжки. Задля заробітку Івану Світличному, як і у харківські часи, доводилось читати різні лекції для студентів та слухачів при Інституті літератури. У 1954 р. він читав лекції про «воз'єднання України з Росією», за які отримував по 100–150 крб. за лекцію, що було доволі добре для

¹⁶¹ *Гродзінський Д.* Золота осінь початку ...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 101–102.

¹⁶² Там само. – С. 102–103.

¹⁶³ Там само. – С. 103.

¹⁶⁴ *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 20–21.

молодого аспіранта¹⁶⁵. У 1955 р. він закінчив аспірантуру, але не продовжив наукової діяльності, а почав громадську та журналістську працю¹⁶⁶.

Найбільша активність виступів Світличного у літературній періодиці припадає на перші роки навчання в Інституті ім. Т. Шевченка АН УРСР. Іван Дзюба надає певний аналіз цим першим серйозним науковим публікаціям аспіранта Світличного. Він відмічає, що ці статті – «Питання теорії художнього образу» (1957), «Про внутрішню суперечність художнього образу» (1958), «Біля початків літератури соціалістичного реалізму» (1961), рецензія «Творчі проблеми реалізму» (1962) та інші – свідчили про велике зацікавлення автора у проблемах естетики, його ґрунтовну підготовку й знання теоретичних основ літературознавства:

В них автор оперував широким літературознавчим матеріалом і виходив на обмірковування центральних проблем естетичної теорії, питань методу, стилю, структури художнього образу, типізації та індивідуалізації тощо, — спираючись на добре знання праць класиків світової естетичної і філософської думки, активно втручаючись у дискусії, що точилися в тодішньому радянському, насамперед російському, літературознавстві¹⁶⁷.

У 1953 р., Іван Світличний познайомився зі своєю майбутньою дружиною Леонідою Терещенко, на той час аспіранткою Інституту будівельної механіки АН УРСР. Загальним місцем зборів всіх аспірантів, які працювали над своїми науковими роботами, була так звана «Академка» – бібліотека Академії наук, яка на той час мала назву Державна публічна бібліотека УРСР (сучасна Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). Маємо розуміти наукову бібліотеку як певний соціальний інститут, який сприяє інтеграції знань людей та їхньому культурному обміну, який полягає у збиранні, зберіганні та поширенні різної форми інформації¹⁶⁸.

Державна публічна бібліотека УРСР не стала виключенням. За спогадами Леоніди Світличної, вона була осередком аспірантського життя, в якій

¹⁶⁵ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 23–24.

¹⁶⁶ Гродзінський Д. Золота осінь початку ...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 103.

¹⁶⁷ Там само. – С. 674–675.

¹⁶⁸ Гранчак Т. Сучасні підходи до вивчення бібліотеки як соціального інституту / Бібліотечний вісник. – 2012. – № 5. – С. 20–26.

відбувалось багато дискусій і знайомств¹⁶⁹. Це було можливо завдяки тому, що провітрювання читальної зали бібліотеки здійснювалось що дві години, і багато аспірантів збирались у коридорах і спілкувались. Саме там молоді люди знаходили собі друзів і знайомих із різних спеціальностей різних інститутів. Спочатку для неї молодий аспірант із іншого міста й інституту виявився «непримітним новачком», але спілкування поступово почало налагоджуватися, що і стало початком відносин між молодими людьми¹⁷⁰.

Леоніда Павлівна Терещенко народилась 2 квітня 1924 р. у Києві у родині студента-архітектора та домогосподарки. Її дитинство, як і дитинство Івана Світличного, припало на роки Голодомору, Великого терору й війни. У 1941 р. вона вступила до Київського інженерно-будівельного інституту, який довелося залишити через окупацію Києва. Рятуючись від вивезення до Німеччини, дівчина вступила спочатку до Київського медичного, а потім до Київського гідромеліоративного інституту, які залишались працювати та набирати студентів під час окупації. У 1944 р., після закінчення німецької окупації міста, Леоніда Терещенко поновилася у будівельному інституті та стала інженером-проектувальником. До аспірантури вступила у Інститут будівельної механіки у 1949 р. і почала багато працювати в бібліотеці ім. В. Вернадського¹⁷¹.

Леоніда Світлична згадувала, що після цілого робочого дня у бібліотеці, вони з Іваном йшли до театру, на концерт чи в кіно. Такий темп життя тривав біля року, а потім Леоніда та Іван вирішили одружитись¹⁷². Та весілля довелося відкласти на рік, бо помер Олексій Павлович, батько Івана. «Гостини» влаштували у Старобільську, у домі дядька Івана – Петра Ілліча, бо рідна оселя Світличних була занадто малою для того, аби прийняти усіх родичів. 12 травня 1956 р. молодята офіційно розписались у Подільському ЗАГСі Києва. Надалі молоде подружжя зіткнулося із певними проблемами – Іван із Леонідою жили у

¹⁶⁹ *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 21.

¹⁷⁰ Там само. – С. 20.

¹⁷¹ Інтерв'ю з Світличною Л. від 17 січня 1999 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Василь Овсієнко.

¹⁷² *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 22.

квартирі матері жінки разом із сім'єю брата Леоніди Світличної. Родина розміщалась на 14-ти кв. м ушістьох, як висловились Леоніда Павлівна: «майже як на цвинтарі»¹⁷³.

Життя Леоніди Світличної поряд із чоловіком не було простим. У перші роки стосунків молодих людей, знайомі та колеги жінки їй неодноразово радили зректись чоловіка, адже вона – «молода й гарна жінка», «інженер-науковець» та викладач інституту із перспективою «на краще» життя¹⁷⁴. Аспірант Іван Світличний, який відійшов від наукової кар'єри, яка могла б приносити заробіток та статус й подався працювати у невідомому виданні (журнал «Дніпро» не користувався широкою популярністю у середині 1950-х рр.) й публікувати свої твори, міг стати на заваді перспективам юної аспірантки¹⁷⁵. До того ж, чоловік не був членом партії, що засвідчувало його лояльність та забезпечувало подальше кар'єрне зростання.¹⁷⁶

Періодами між 1955 та 1957 рр. Леоніда та Іван Світличний жили окремо, поки чоловік знаходився у рідному Половинкиному разом із сім'єю, зважаючи на стан здоров'я батька та матері. Сумарно біля року подружжя контактувало лише через листи. Світличний неодноразово просив дружину про допомогу у своїй творчій діяльності: вона знаходила й купувала книжки, робила для нього багато конспектів певних творів¹⁷⁷. Неодноразово згадується і важке фінансове становище, тому як Леоніда, так й Іван намагались допомагати один одному грошима¹⁷⁸.

Світличні так і не стали батьками. Ці події ніде не згадуються, про них не пишуть ні друзі Світличних, ні родичи, ні сама Леоніда Світлична. Лише у одному листі Іван Світличний згадує про намагання народити дитину. Через

¹⁷³ *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 22.

¹⁷⁴ *Кіндрась К.* Дві історії кохання / Українська правда. – 2008. – 13 лютого / Електронний ресурс: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/13/3373701/>, відвідано 06.05.2020.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Див. напр.: «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 25–43.

¹⁷⁸ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 25–43.

проблеми жінки зі здоров'ям, обидва випадки вагітності й пологів закінчились трагічно: під час народження померло дві дитини (у різні роки). Друга дитина, хлопчик, помер під час пологів у листопаді 1959 р.¹⁷⁹.

Попри важкі життєві реалії та поради «добрих знайомих», Леоніда Світлична залишалась поряд зі своїм чоловіком, слугуючи значною підтримкою та опорою навіть у найтяжчі часи – від негараздів із житлом у перші роки подружнього життя до заслання в Алтаї й останніх трьох років життя, коли Світличний вже не міг розмовляти й рухатись через важку хворобу¹⁸⁰.

Загалом, у Івана Світличного були серйозні проблеми зі здоров'ям. У віці 34-х років під час подорожі у Карпати із друзями у чоловіка стався нирковий напад, а нирки і надалі до самої смерті почали турбувати його: від піску та каменів до синьогнійної палички¹⁸¹. Мав Іван Олексійович також проблеми з легенями. Ще під час навчання в університеті у Харкові, у Світличного виявили туберкульоз легень, через що йому довелось покинути роботу вчителем української мови і літератури в середній школі¹⁸².

Дитячий нещасний випадок із вибуховим запалом також дав про себе знати у дорослому віці. У митця виявили захворювання артерій – облітеруючий ендартеріїт ніг. Але, на щастя, цей процес вдалось зупинити завдяки професійній допомозі професора Панченка і знайденим лікам із-за кордону, бо в іншому випадку довелося б ампутувати обидві ноги¹⁸³.

Постійна кровотеча та головні болі були симптомами хронічної хвороби Світличного. Він завжди мав при собі хустинку для носу, яка постійно була в крові. Разом із тим у нього страждала пам'ять і йому доводилось записувати усе на невеличкому клаптику паперу, аби не забути. А коли лікарям вдалось зупинити постійні кровотечі, то значно погіршувалась пам'ять та посилювались болі. За словами Леоніди Світличної, саме ця хвороба стала однією із основних

¹⁷⁹ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 50–51.

¹⁸⁰ *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 58–60.

¹⁸¹ Там само. – С. 25.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Там само.

причин смерті чоловіка¹⁸⁴. Але незважаючи на непростий стан здоров'я, Іван Світличний волів ніколи не жалітися на своє самопочуття.

3.2. Квартира на Уманській, 35

Позитивною зміною у житті Івана Олексійовича став переїзд на нове житло у травні 1960 р. Квартира № 20, видана державою, за ордером була однокімнатною хрущовкою, площею приблизно 28,3 кв. м. У своєму листі до сестри Надії, Світличний пише, що насправді, квартира була двокімнатною із площею 43,2 кв. м (житлова площа кімнат – 16 і 10 кв. м)¹⁸⁵. І цього було більш ніж достатньо, аби у молодого подружжя склалось виключно позитивне враження від нової квартири, порівняно із попередніми умовами. Квартира знаходилась на останньому, п'ятому, поверсі. Василь Стус часто називав її «голубником» і назва закріпилась за цим місцем надовго¹⁸⁶.

Квартира Івана та Леоніди Світличних, або «голубник», стала прихистком усіх творчих людей. Там збиралось багато шістдесятників, які завжди могли знайти допомогу й підтримку у господарів, переночувати чи ба навіть пожити деякий час. Але найголовнішою тут була та атмосфера, яку створював Іван Світличний разом із своїми друзями й колегами¹⁸⁷.

Після розпуску Клубу творчої молоді «Сучасник» у 1964 р., квартира на Уманській стала фактично одним із центрів зборів молодих шістдесятників (другим центром тяжіння була квартира Алли Горської та Віктора Зарецького)¹⁸⁸. До цієї філії приходили юні поети, які хотіли почути Іванову думку щодо їхньої роботи, аби той вказав на певні моменти, що підлягають редагуванню тощо. Світличний був досить вимогливим критиком, прагнув не просто допомогти поетам, а й своєрідно підштовхнути їх. Попри це, він ніколи

¹⁸⁴ Світлична Л. Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 25.

¹⁸⁵ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 54.

¹⁸⁶ Там само. – С. 23.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Див. напр.: Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / Упор. Людмила Огнева. – Київ: Смолоскип, 2015. – 712 с.

не намагався нікого образити чи принизити, як свідчить Леоніда Світлична¹⁸⁹. Серед відвідувачів квартири Світличних вона згадує Бориса Мамайсура, Василя Голобородька, Миколу Воробйова, Леоніда Череватенка, Василя Рубана і Миколу Холодного¹⁹⁰.

Леоніда Світлична також згадувала, що до «голубника» часто навідувались такі особистості як Алла Горська, Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Галина Севрук, Василь Симоненко, Василь Стус, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Ірина Жиленко, Людмила Семикіна, Микола Плахотнюк, Іван Дзюба, Євген Сверстюк і багато інших¹⁹¹.

Давній друг та колега Світличного Григорій Сивокінь згадує, що квартира була місцем знайомства пізніх шістдесятників (до них Сивокінь відносить своє оточення та оточення Світличного). Тут часто включали на записаній стрічці твори Бориса Мамайсура і близького друга Світличного – Василя Симоненка¹⁹². Леоніда Світлична, при скромних заробітках подружжя, завжди могла накрити стіл із частуванням для великої кількості людей¹⁹³.

Світличний записував на магнітофон «Весна» і зберігав дуже багато творів своїх друзів і колег, зокрема і Василя Стуса, Василя Голобородька, Бориса Нечерди, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко, Ігоря та Ірини Калинців, Михайла Осадчого та багатьох інших¹⁹⁴. Його друзі – Михайлина Коцюбинська, Василь Симоненко та сестра Надія Світлична, – любили «начитувати» на плівку твори неокласиків і творців розстріляного відродження¹⁹⁵. Магнітофонні плівки також зафіксували записи авторського начитування статей Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Михайлини

¹⁸⁹ *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 24.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ *Сивокінь Г.* «У невідкупному боргу» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 82.

¹⁹⁴ *Горинь М.* Архітект шістдесятницького руху / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 273.

¹⁹⁵ *Перепадя А.* У той бік, де Світличний / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 140.

Коцюбинської, Михайла й Богдана Горинів і В'ячеслава Чорновола¹⁹⁶. Таким чином, у помешканні Світличних створювалась велика фонотека із записами творів митців шістдесятників.

Згодом, Іван Світличний друкував на своїй машинці «Optima» (або робив фотокопії), створював брошури та розтиражовував ці твори на широкий загал, створюючи власний самвидав¹⁹⁷. Під час першого обшуку 31 серпня 1965 р. перед першим ув'язненням Івана Світличного, відповідні записи та брошури були вилучено представниками спецслужб. Тоді, зокрема, було вилучено віддруковані твори Вінграновського та Симоненка¹⁹⁸.

Таке явище як самвидав було однією з найбільших інновацій другої половини 50-х рр. ХХ ст. на теренах радянської України. Росіянин Микола Глазков перший почав друкувати та впорядковувати у брошури потенційно «ризиковані» твори, або ті твори, які б точно не пройшли цензуру¹⁹⁹. Окрім самвидаву також існував так званий тамвидав (тамиздат) – авторські або анонімні публікації творів, які не знайшли свого видавця на теренах СРСР, й «магнітвидав» («магнитиздат»), який мав на меті записувати авторські твори на магнітофон, аби бути вільними від владної цензури²⁰⁰.

Самвидав користувався великою популярністю і довірою серед населення, бо актуалізував проблеми, притаманні для суспільного, культурного та політичного життя країни²⁰¹. А Іван Світличний ставав одним із організаторів українського самвидаву. Як читаємо у спогадах, самвидав у квартирі Світличних починався із художніх поетичних творів, і вже тільки через деякий час (приблизно з 1962 р., коли почались перші звільнення і цькування митця)

¹⁹⁶ Косів М. Іван Світличний – «Його Світлість» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 320.

¹⁹⁷ Плахотнюк М. Про Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 239–240.

¹⁹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 45. – Арк. 20, 24.

¹⁹⁹ Фирсов Б. М. Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Изд-во Европейского дома, 2008. – С. 341.

²⁰⁰ Там само. – С. 343–348.

²⁰¹ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). – Київ, 2010. – С. 10.

він набув політичної форми. Яскравим виявом є анонімна на той час стаття Євгена Сверстюка та Івана Світличного «З приводу процесу над Погружальським» (24 травня 1964 р.)²⁰².

Серед широкого кола шістдесятників, Світличний також був єдиним киянином, який займався записом поезій та прози на магнітофонну стрічку. Це явище було чимось близьким до російського «магнітвидава», та поступово, завдяки його зусиллям, перетворювалось на повноцінний самвидав.

Зі своїм магнітофоном «Весна» Іван Світличний був майже завжди, коли доводилось зустрічати гостей або відвідувати різні культурні заходи. Михайлина Коцюбинська згадує, як митець навідувався на літературний вечір Спілки письменників:

У січні 1971 р. Світличний прийшов на обговорення поезії Миколи Воробйова в малий зал Спілки письменників з магнітофоном "Весна ". Записав усі виступи, передрукував найістотніше і поклав до окремої папки разом з передрукованими й рукописними віршами і листами Воробйова, завдяки чому все це, зокрема, блискучий виступ Стуса, збереглося для історії...²⁰³

Іван Світличний дуже обережно ставився до пошуку тих людей, які могли б передруковувати самвидавні матеріали. Часто цим займалися Леоніда та Надія Світличні, але подекуди треба було залучати інших людей. Він звертався за допомогою у пошуку до своїх друзів, зокрема, до Євгена Сверстюка²⁰⁴. Наталя Каразія, яка співпрацювала зі Світличним і передруковувала самвидав, згадує до яких хитрощів йому доводилось вдаватися, аби не викликати підозри у спецслужб:

Бувало, сидимо десь на видноті, я з трепетом чекаю і спостерігаю, як Світличний непомітно виймає разом з якоюсь книжкою, або й без неї, самвидавський матеріал для передруку... Світличний переживатиме і за людей, які дадуть мені для цієї праці притулок, і за мене... Через кілька днів в одному з київських парків пізнаю знайомі сторінки "Репортажу..." [*«Репортаж із заповідника ім. Берії», автор – В. Мороз – прим. Л. Козлова*]. Щось у мені витребенькнуло. Сідаю і зазираю обережненько раз, другий, виразніше - третій.

²⁰² З приводу процесу над Погружальським // Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». – 2006. – 6 листопада / Електронний ресурс: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1162802785>, відвідано 27.04.2020.

²⁰³ Коцюбинська М. «Доброокий» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 107.

²⁰⁴ Сверстюк Є. Трудівник / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 183.

Пильно спостерігаю. Жодного руху, жодних ознак тривоги. Відтак недочитаний рукопис повільно й спокійно потрапляє до портфеля, і чоловік, навіть не глянувши на мене, йде геть²⁰⁵.

Завдяки вродженій комунікабельності, Світличний, легко знайомився з творчими особистостями чи науковцями, яких потім, як правило, перезнайомлював між собою²⁰⁶. Про це згадують Євген Сверстюк²⁰⁷, Галина Севрук²⁰⁸, Опанас Заливаха²⁰⁹, Богдан Горинь²¹⁰, Роман Корогодський²¹¹ та багато інших. Михайлина Коцюбинська дотримується думки, що саме Іван Світличний перший почав налагоджувати спілкування поміж київською та львівською інтелігенцією:

Світличний був живим містком між Східною й Західною Україною, між Києвом і Львовом. Багатьох своїх колег і друзів, зокрема й мене, саме він увів до літературно-мистецьких кіл Львова. Так здійснювалося справжнє національно-культурне єднання. Сьогодні воно видається самозрозумілим, тоді ж його треба було утвердити. І в цьому безперечна заслуга Світличного²¹².

Так само, за свідченням Коцюбинської, Іван Світличний став налагоджувачем контактів із діаспорою:

Одним з перших здійснив і утвердив він також живий творчий зв'язок з діаспорою – всупереч офіційній ідеології. Тим часом саме тоді налагоджувалися перші зв'язки – мистецькі й товариські (не знати, котрі з них були найважливіші). Зіна Ґеник-Березовська, Віра Вовк, Анна-Ґаля Горбач – чи не найближчі. А їх було багато, тих рідних душ. Зворушливе відчуття єдності. Радість взаємовідкриття. Взаємозбагачення. Вікно на Захід²¹³.

²⁰⁵ *Каразія Н.* Неопалима купина / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 420–421.

²⁰⁶ *Барабаш Ю.* Не відверну лица. Штрихи до літературної автобіографії. – К.: Темпора, 2013. – С. 623–629.

²⁰⁷ *Сверстюк Є.* Трудівник / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 182–183.

²⁰⁸ *Севрук Г.* Лицар духу / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 196.

²⁰⁹ *Заливаха О.* Ніхто не пройде за тебе твого шляху / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 204.

²¹⁰ *Горинь Б.* Двигун руху шістдесятників / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 263.

²¹¹ *Корогодський Р.* Садівник / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 294, 301.

²¹² *Коцюбинська М.* «Доброокий» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 108.

²¹³ *Коцюбинська М.* «Доброокий» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 108.

У спогадах сучасників, Світличний часто постає як вчитель та наставник²¹⁴. Сестра неодноразово казала, що Іван був її «Учителем з великої літери», міг м'яко та ненав'язливо дати пораду, чи хоч своєю моделлю поведінки показати, що є правильним, а чого краще уникати²¹⁵. Іван Дзюба згадує, що «особливо тягнулася до Світличного літературна та мистецька молодь, знаходячи в нього увагу й підтримку. Можна назвати відомих нині поетів і прозаїків, які колись були «завсідниками» тісної квартири Світличного на вулиці Уманській і багато чим йому зобов'язані»²¹⁶.

Жага до книжок переслідувала Івана Світличного повсякчас. Головним осередком цього «культу», звісно, стало житло Світличних. Показовим моментом щодо пристрасного захоплення Івана Олексійовича літературою є випадок, який описує його дружина: «Коли ми переїздили, у нас була одна валіза з речами і... вантажівка книжок»²¹⁷. Світличний довгі роки збирав цю літературу. У листах до дружини багато разів згадується купівля і пересилка книжок чи передплата часописів найрізноманітніших жанрів²¹⁸.

Раїса Мороз, дружина політв'язня Валентина Мороза та хороша приятелька Світличного, також описувала цю пристрасть Світличного. У спогадах вона пише про книжкові стелажі, заповнені від підлоги до стелі книжками. А коли вони втрюх – Іван, Раїса та Леоніда – були у Москві у пошуках адвоката для чоловіка Валентина, то і там Світличний не покидав своєї звички. Він заходив у кожную московську книгарню і завжди купляв декілька книжок. Таким чином, вони втрюх йшли по вулицям міста із повними сітками книжок. Дружина навіть нарікала йому про те, що у їхній квартирі

²¹⁴ Яцембська І. У мене – тільки слово // Народна газета. – 1995. – Ч. 10.

²¹⁵ Світлична Н. Родинний спогад / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 19.

²¹⁶ Дзюба І. «Душа, розпластана на пласі...» / 3 криниці літ: У 3 т. – Т. 1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 678.

²¹⁷ Там само. – С. 23.

²¹⁸ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 21–55.

немає місця для такої кількості літератури, але той продовжував скупляти книжки²¹⁹.

Поза тим, Іван Світличний не затримував у себе книжки надовго – він так само часто дарував їх та давав почитати своїм друзям. Ірина Жиленко навіть згадує, що іноді їх «нав'язували, змушували» читати: «Іван розсилав книги повсюдно, частенько не сподіваючись на повернення»²²⁰.

Любов до музики супроводжувала Івана Світличного впродовж життя. Лесь Танюк, який один час співпрацював та дискутував з Іваном щодо питань театру та його функціонування, згадував про музичну обізнаність митця. Світличний свого часу, на початку 1960-х рр., порадив Танюку залучити до театральних проб Леоніда Грабовського, який був композитором нової групи київських авангардистів²²¹. Також серед знайомих Світличного був Валентин Сильвестров, який так само входив до цієї групи; Мирослав Скорик, який став дуже відомим після написання музики для кінострічки Параджанова «Тіні забутих предків» (1964); Володимир Губа, який став відомий завдяки написанню музики для чисельних вистав і фільмів; Вадим Смогитель та Леопольд Яценко, які також були не просто композиторами, а й інакодумцями, просуваючи свої переконання через музику та протести²²².

Івану Світличному не подобалась загальне відношення до музики, де цінувалась «сама шароварщина»²²³, а особливо у такому симбіозі із культурою «радянського (читати – російського) народу». У СРСР «шароварщину» прагнули видати за «справжню, автентичну» українську культуру, де акцент ставився лише на обгортці й подачі мистецтва. Таке явище було звичайним для країни. Головною ідеологічною задачею «шароварщини» було висвітлення провінційності, архаїчності та безперспективності української національної

²¹⁹ Мороз Р. Світличні / Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. – Харків: Права людини, 2012. – С. 77 – 85.

²²⁰ Жиленко І. Літо нашої молодости / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 212.

²²¹ Танюк Л. З Іваном і без Івана / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 149.

²²² Там само. – С. 149 – 150.

²²³ Там само. – С. 149.

мови і культури, тим самим ставлячи на головне місце російську мову та культуру як вищу та модерну²²⁴.

Таким чином, незважаючи на те, що Івана Світличного з дитячих років оточувало виховання «у дусі народної пісні», упродовж свого життя Світличний шукав для себе альтернативи «класичному» українському звучанню. На його шляху зустрілось багато талановитих композиторів, які мали професійну освіту, добре розумілися у музиці, впроваджували свіжі тенденції й експериментували. Найпізніші спогади про любов Івана Світличного до музики, зафіксовані його дружиною. Після довгих років заслання та таборів ця любов знову прокинулась вже у останнє десятиліття його життя. Зважаючи на важкий стан здоров'я у 1980-х рр., він постійно знаходився вдома та любив слухати класичну музику, а особливо Йоганна Себастьяна Баха²²⁵.

3.3. Професійна діяльність

Після закінчення аспірантури у 1955 р. Іван Світличний почав працювати у журналі «Дніпро» на посаді завідувача відділу критики та бібліографії. Він активно займався організацією та складенням планів роботи журналу на поточний період. Працюючи у «Дніпрі», Світличний був активним журналістом. Дмитро Гродзінський згадує про те, як він захоплено розповідав, що має бажання зробити журнал яскравим та правдивим, цікавим для широкого кола читачів²²⁶. Він залучав своїх знайомих літературознавців, філологів, критиків, поетів та есеїстів до написання статей і творів у журнал. Так само він почав публікувати там і свої роботи²²⁷.

XX з'їзд КПРС залишив відбиток у пам'яті майже кожного громадянина Радянської держави. Розвінчання культу Сталіна, викриття жорстоких злочинів та реабілітація політично засуджених стали головними темами для

²²⁴ Єрмолаєва В., Нікішенко Ю. Явище «шароварщини»: пошук дефініції // Магістеріум НаУКМА. Культурологія. – 2017. – Вип. 68. – С. 27–31.

²²⁵ Світлична Л. Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 58.

²²⁶ Гродзінський Д. Золота осінь початку ...» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 104.

²²⁷ Там само.

обговорення. Саме ці події ознаменували зсув у суспільній свідомості як у морально-соціальному, так і ідеологічному плані. Не можна казати про настання «квітучої весни» у житті держави, але й не можна применшувати значення періоду «відлиги» та XX з'їзду, який його позначив. Цей психологічний зсув найбільш яскраво спостерігається серед кіл інтелігенції, які мали надію на суспільні зміни²²⁸.

«Діти XX з'їзду», як їх називає Борис Фірсов, формувались поступово. На фоні загальної маси людей їх відрізняло нетрагічне, раціональне переживання смерті Сталіна і поступове формування нового розуміння життя²²⁹. Спільні історичні умови підштовхнули їх дати свій відгук на ті події, які відбувалися. Ці молоді люди підтримали рішення з'їзду, визнали заслуги Хрущова у звільненні країни від влади культу особи Сталіна і жахів ГУЛАГу. Подекуди вони навіть повірили в можливість «соціалізму з людським обличчям», але заявили про бажання конструктивних змін на базі співпраці з правлячою партією. Цей запропонований компроміс з владою утримав їх від радикальних заходів з перебудови життя суспільства. Вони залишилися в рамках критичного «різномудства»/«різномислення», але зовсім не обов'язково еволюціонували у своєму критичному сприйнятті до радикалізму дисидентського інакомислення²³⁰.

Свою реакцію щодо подій 14–25 лютого 1956 р. та її наслідків висловлює й Іван Світличний. Ці події він описує у своєму листі до Євгенії Дейкіної, яка була його колегою по аспірантурі, та називає їх «радянською трагедією».

Некоторые подобные факты я наблюдал собственными глазами, ко многому относился критически, но *такого* я не ожидал... Все мы переживаем не столько трагедию случившегося, сколько крушение собственных иллюзий. Правда эта нужна, она благотворна. Меньше будем такими наивными простачками. [...] Помню, когда он умер, люди радовались, а я не знал, как себя вести.

Боюсь, что культ личности заменяют культом коллективной личности. Ведь многое делают тайно от народа. Большинство важнейших решений принимают

²²⁸ Аксютин Ю. В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – С. 600.

²²⁹ Фирсов Б. М. Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Изд-во Европейского дома, 2008. – С. 78.

²³⁰ Там само. – С. 165–167.

сверху, без всякого обсуждения снизу. Попробуй выступить публично с каким-нибудь важным мнением – не дадут. Террора может и не будет, но и демократии пока еще нет.

Но и это понятно. Круто повернуть современные руководители не могут. Они-то раньше где были? Они зачем такое допустили? Их вина в этом большая. Сказать *всю* правду – значит самих себя выставить с отрицательной стороны. Видимо, до конца дело доведут другие люди. А сейчас устраняют только то, что им самим угрожало, чего сами боялись. Изменений в самом принципе, в самом характере внутренней политики пока не касаются. А надо бы, очень надо бы²³¹.

Бачимо, що Світличний доволі скептично ставився до цих подій, хоча спочатку й відмічає свою розгубленість та непевне ставлення до смерті Сталіна. Так само чітко він бачить мету, з якою нове партійне керівництво ініціювало цю політику: вони виходили з міркувань про особисті привілеї та прагнули «закріпитися» у владі, зокрема і шляхом ідеологічного поступу²³². Ця подія також знайшла свій відбиток у його статті «Отношение искусства к надстройке антагонистического общества» (1957)²³³. Світличний згадує про роботу над нею: «Стаття – про відношення мистецтва до базису і надбудови. Працював я над цією темою давно і все давно обмірковував. Але писати не міг, бо треба було визнати помилковими деякі засади Сталіна, а зробити це було неможливо. Тепер така можливість є»²³⁴.

У 1957 р. Світличний повернувся до Інституту і почав працювати молодшим науковим співробітником відділу теорії літератури. Таке різке повернення через декілька років після закінчення аспірантури, мало свою причину. 1956 р. для гуманітарних наук став болючим – постановою ЦК КПРС було запроваджено викладання у вишах політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму та історії КПРС як окремих предметів²³⁵. Світличний

²³¹ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 37–38.

²³² Див напр.: Аксютин Ю. В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 622 с.

²³³ Світличний І. Отношение искусства к надстройке антагонистического общества // Вопросы философии. – 1957. – № 3.

²³⁴ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 39.

²³⁵ Булгакова О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 564.

сприймав пряме втручання радянської верхівки у гуманітарні науки та діяльність вчених негативно, як будемо бачити із його критики у майбутніх статтях. У науці та публіцистиці існувала атмосфера послаблення тиску на вчених та митців, і разом з тим, з'явилися нові можливості для науково-педагогічної інтелігенції. Вчені-гуманітарії тепер мали більшу можливість вільного вибору тем для досліджень і доступу до розсекречених архівних матеріалів. Але таке «послаблення» ніяк не заперечувало цензури, яка продовжувала бути частиною життя у країні, й подекуди влада продовжувала втручатись у роботу науковців²³⁶.

У тому ж 1957 р. при Інституті літератури почав виходити журнал «Радянське літературознавство», де Іван зайняв позицію відповідального секретаря²³⁷. «Радянське літературознавство» стало продовжувачем наукових записок Інституту української літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР, а новий випуск став виходити один раз на два місяці²³⁸. Цей журнал був добре зустрінутий академічною та творчою спільнотою у Києві та Львові²³⁹.

На межі 1960-х рр. ім'я Івана Світличного часто згадувалося на сторінках «Дніпра». У проміжку між 1955 і 1965 рр. він опублікував низку статей, відгуків та рецензій: «Люди творчого неспокою: Д. Гранин. Іскатели»²⁴⁰, «Між двома революційними бурями: Сказбуш. Рабочий народ»²⁴¹, «Багатство життя і одноманітність мотивів: К. Журба. Над красунею Десною»²⁴², «Талановита збірка: І. Савич. З вічних джерел»²⁴³, «З досвіду Добролюбова»²⁴⁴,

²³⁶ Булгакова О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 564.

²³⁷ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 29.

²³⁸ Рева Л. Українська літературна біографіка на сторінках журналу «Слово і час»: початок ХХІ століття // Слово і час. – 2012. – № 5. – С. 94.

²³⁹ Денесюк І. Із літ журнальної молодості // Слово і час. – 2007. – № 1. – С. 7.

²⁴⁰ Світличний І. Люди творчого неспокою: Д. Гранин. Іскатели // Дніпро. – 1955. – Ч. 6.

²⁴¹ Світличний І. Між двома революційними бурями: Сказбуш. Рабочий народ // Дніпро. – 1956. – Ч. 7.

²⁴² Світличний І. Багатство життя і одноманітність мотивів: К. Журба. Над красунею Десною // Дніпро. – 1956. – Ч. 11.

²⁴³ Світличний І. Талановита збірка: І. Савич. З вічних джерел // Дніпро. – 1958. – Ч. 8.

«Напередодні історико-літературного синтезу: Н. Кузякіна. Нариси української радянської драматургії»²⁴⁵ та багато інших.

За словами сучасників, майже кожна замітка Світличного викликала резонанс серед творчої й наукової інтелігенції, сприяючи дискусіям²⁴⁶. Віктор Іванисенко у своїх спогадах навіть називає колегу одним із головних «заводіяк і збурювачів соцреалістичного болота»²⁴⁷. Уже пізніше у 1961 р. у «Дніпрі» стався й дебют Івана Світличного як поета – друкується збірка «Рідний корінь. З ліричного щоденника». За словами Іванисенка, вірші звучали «народно й традиційно, написані добrotною мовою без соціалістичних штампів»²⁴⁸.

Початок становлення Івана Світличного як поета припав на його студентські роки, коли він починав писати «для себе», не афішуючи вірші на широкий загал²⁴⁹. За словами сучасників, він мав великий потяг до віршування та поетизування. Не зважаючи на це, він, як літературний критик, розумів, що його «незріла» на той час поезія не має покидати рамок власних записників²⁵⁰. Леоніда Світлична твердить, що на час аспірантури Світличний мав написаних більш як 3 тисячі віршованих рядків, але суворо заборонив їхній друк²⁵¹.

У цей час починають публікуватись молоді шістдесятники, серед яких Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко та Василь Стус. Саме тому, Іван Світличний різко заборонив друк своєї збірки, бо вона йому здалась дещо «пересічною» на фоні праць своїх колег²⁵². Про це він згадує у одному із своїх листів до колеги-філолога Юрія Барабаша: «А похвала (якщо й буде за щось) на мене взагалі мало впливає: на людях я

²⁴⁴ Світличний І. З досвіду Добролюбова // Дніпро. – 1961. – Ч. 11.

²⁴⁵ Світличний І. Напередодні історико-літературного синтезу: Н. Кузякіна. Нариси української радянської драматургії // Дніпро. – 1964. – Ч. 12.

²⁴⁶ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 92.

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ Там само. – С. 93.

²⁴⁹ Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 70.

²⁵⁰ Там само. – С. 71.

²⁵¹ Світлична Л. Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 22–23.

²⁵² Там само.

самокритикуватися не люблю, але в думці, сам на сам, я страшений самокритик (от приклад: деякі мої віршики люди настійно радять друкувати, а я не хочу – хай вилежуються)»²⁵³. Світличний вперто працював над поемами роками (усі вірші були написані упродовж 1950-х рр.). Врешті збірка була надрукована, але не викликала ажіотажу²⁵⁴.

Журнал «Дніпро» для молодого покоління шістдесятників, зокрема Ліни Костенко, Івана Драча, Бориса Олійника, Івана Дзюби, Григора Тютюнника, Флоріана Мілевського, Володимира Дрозда та Івана Світличного став творчим дебютом, де всі вони здобули ім'я та свого читача. Завдяки яскравому колективу – В. Гримич, Ю. Мушкетик (головний редактор), Б. Олійник, В. Соботович, І. Бойчак (завідував критичним відділом), В. Лігостов та О. Підсуха, – в редакції журналу існувала атмосфера «легкого вільнодумства» та опозиційності. Звісно, владні органи час від часу проводили цензурну «профілактику» «Дніпру», але до початку активних арештів у 1965 р., усі молоді поети та літературознавці мали можливість активно публікуватися²⁵⁵.

Загалом, науковий доробок молодого вченого був доволі скромним. Через вимогливість до самого себе, Світличний так і не захистив свого часу дисертацію, бо до останнього прагнув довести її до ідеалу²⁵⁶. За свідченням дружини, науковий керівник Олександр Білецький високо цінував роботу аспіранта і пропонував її до публікації у «Науковій думці». Однак через брак марксистсько-ленінських постулатів у наповненні дисертації, Івана Світличного не допустили до захисту із своєю роботою «Рухом естетика»²⁵⁷.

Постійні вагання літературознавця щодо своєї роботи добре проілюстровані у його листуванні із академіком Білецьким. У листах за осінь

²⁵³ Цит. за: *Барабаш Ю.* Не відверну лиця. Штрихи до літературної автобіографії. – К.: Темпора, 2013. – С. 626.

²⁵⁴ *Барабаш Ю.* Не відверну лиця. Штрихи до літературної автобіографії. – К.: Темпора, 2013. – С. 79.

²⁵⁵ *Іванисенко В.* Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 92.

²⁵⁶ *Дзюба І.* Пам'ять вдячності і боргу / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 113.

²⁵⁷ *Світлична Л.* Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 23.

1955 р. Світличний погоджує окремі моменти та радиться зі своїм керівником щодо змісту дисертації та форми викладу. Саме у цей час, зі слів Світличного, починає змінюватися напрямок дослідження. У загальних рисах мовознавець окреслює напрямок своїх думок, ставлячи акцент на тому, що ці думки мають підпорядковуватись науковій чіткості викладу, що потребує перегляду поставлених питань²⁵⁸.

Зважаючи на те, що робота так і не була опублікована, маємо лише деякі згадки щодо її «суті» та форми. У листуванні з Білецьким, він згадує про «революційних демократів», й про «типове та індивідуальне» у філософії, й про «художню ідейність індивідуального»²⁵⁹ (Світличний мав однойменну статтю, які прагнув включити до дисертації, але стаття не була опублікована). Серед іншого можна виділити назви глав, які автор прагнув вмістити у свою роботу – це параграф про «Індивідуальне і предмет художньої літератури» та «Художня ідейність індивідуального»²⁶⁰. Тут можна відмітити схильність Світличного до мислення абстрактними формами, його тяжіння до теоретизування та розгляду широких філософських проблем.

Особистих рефлексій щодо своєї діяльності Світличний майже не залишив. Лише в окремих листах можемо зустріти його міркування щодо своєї роботи. Так, наприклад, в листах Світличного до Білецького, як фрагмент його роботи над дисертацією, згадується про основний недолік, який він бачить у своїй роботі: «надмірну стислість та нерозвиненість думки», хоча, водночас, стверджує, що ця думка є вірною та «робочою»²⁶¹.

Основні твори автора, які стали найбільш цікавими для широкого загалу та найбільше аналізуються сучасниками Світличного – це «Художній метод»²⁶², «Ґратована поезія»²⁶³, «Людина приїздить на село...»²⁶⁴, «Коли входиш у

²⁵⁸ «Жити, ніби немає облоги». Листи 1953–1971 років / Іван Світличний. Голос доби: Кн. 2 // Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – С. 29.

²⁵⁹ Там само. – С. 28–29.

²⁶⁰ Там само. – С. 29.

²⁶¹ Там само. – С. 28–30.

²⁶² Світличний І. Художній метод (Серія «Про літературу»). – К.: Держлітвидав, 1962. – 48 с.

²⁶³ Світличний І. Ґратована поезія: Василь Чумак // Дніпро. – 1957. – Ч. 10.

²⁶⁴ Світличний І. Людина приїздить на село... // Вітчизна. – 1961. – Ч. 6.

літературу»²⁶⁵, «Мріяти високою мірою»²⁶⁶, «У поетичнім космосі»²⁶⁷, «Боги і наволоч»²⁶⁸, «Напередодні історико-літературного синтезу»²⁶⁹, «Гармонія і алгебра»²⁷⁰ і «Сучасне українське літературознавство»²⁷¹.

Статтю «Поезія і філософія» (1958), одну із найбільш ранніх публікацій Світличного, Іван Дзюба оцінює дуже високо. Стаття присвячена огляду книжок радянських філософів про світоглядну позицію Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного та Павла Грабовського. На думку Дзюби, Світличний зміг яскраво показати наступне:

До яких спрощень і вульгаризацій, а часом і комічних курйозів призводить догматичне препарування складних художніх текстів під кутом зору всюдисущої нібито "боротьби між ідеалізмом і матеріалізмом" (при тому, звісно ж, наші класики тільки й думали про викорінення "ідеалізму" та повсюдне утвердження "матеріалізму"!)"²⁷².

Літературознавець Михайло Косів відгукується про «Поезію і філософію», як і про інші твори («Людина приїздить на село», «Боги і наволоч», «Все є і нічого зайвого») так: «Можна лише уявити, яку бурю протесту викликало його дошкульне кепкування над грубесними монографіями псевдонаукового шевченкознавства, яку лють викликала ця стаття в тихому болоті тодішньої літературної олігархії»²⁷³.

Поза тим, великого резонансу набула стаття «Гармонія і алгебра» (1965). Стаття була ще одним критичним оглядом Світличного на радянських науковців літературознавців. На цей раз під «гарячу руку» потрапили мовознавці Іван Білодід, Поліна Петрова та Василь Ващенко зі своїми

²⁶⁵ Світличний І. Коли входиш у літературу // Вітчизна. – 1960. – Ч. 6.

²⁶⁶ Світличний І. Мріяти високою мірою // Літературна газета. – 1961. – 24 листопада.

²⁶⁷ Світличний І. У поетичнім космосі // Дніпро. – 1962. – Ч. 4.

²⁶⁸ Світличний І. Боги і наволоч: М. Стельмах. Правда і кривда // Вітчизна. – 1961. – Ч. 12.

²⁶⁹ Світличний І. Напередодні історико-літературного синтезу: Н. Кузякіна. Нариси української радянської драматургії // Дніпро. – 1964. – Ч. 12.

²⁷⁰ Світличний І. Гармонія і алгебра // Дніпро. – 1965. – Ч. 3.

²⁷¹ Світличний І. Сучасне українське літературознавство // Український календар (Варшава), 1966.

²⁷² Дзюба І. «Душа, розпластана на пласі...» / 3 криниці літ: У 3 т. – Т. 1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 673–674.

²⁷³ Косів М. Іван Світличний – «Його Світлість» / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 323.

узагальненнями творчості Тараса Шевченка, приурочених до 150-ліття поета²⁷⁴.

Віктор Іванисенко дуже гротескно описує підхід Світличного:

Замахнутись на головного ката науки [*мається на увазі Іван Білодід – прим. Л. Козлова*!] На таке міг відважитися в ті часи тільки Іван Світличний. І він не тільки відважився, а відшмагав академіка, немов хлопчиська: скинувши з нього штанці псевдонауковості, показав усю неспроможність офіційної совєтської науки, безпідставність її претензій. Зробив він це спокійно, навіть делікатно, за допомогою лише простої логіки й нищівного гумору. Читаючи тоді статтю І. Світличного, я вперше збагнув, що гумор може вбивати, виводячи на світ Божий фальш і самовдоволену пихату всездозволеність високопоставлених осіб. Іван знущався й іронізував над школярськими вправами Білодіда, а ми всі бачили, що він виносить вирок усій "білодідівщині" – отому тріумфуючому безсиллю імпотентів і холоїв від науки²⁷⁵.

Між тим, основним посилом Світличного була теза про те, що влада штучно намагається зблизити українську та російську мову, виводячи теорії про «двомовність української нації» (зокрема, авторства Івана Білодіда) і всіляко нав'язуючи цю лінію поведінки українцям²⁷⁶. Михайлина Коцюбинська також резюмує «Гармонію і алгебру»:

Отож «...дружня сім'я революційно-демократичних займенників на чолі з мудрим і випробуваним я», що «спричинила» геніальні твори Шевченка, вознесена на кон'юнктурний п'єдестал цими мовознавцями, особливо гостро висміяна Іваном Світличним – так само, як і суто технічна «поетична бухгалтерія», мета якої – звести хибні наукові концепції на частоті вживаності Шевченком тих чи тих слів, критикує він і механічне прочитання й засвоєння його творчості на рівні «вирваних» із тексту цитат. Йдеться, власне, про суто математичний аналіз, а кажучи ширше – спекуляцію від науки на імені українського поета-пророка, що Світличний називає «холодною обробкою» вогню Шевченкової поезії, вважаючи це святотатством²⁷⁷.

Остання перед арештом у серпні 1965 р. ця стаття Світличного «Гармонія і алгебра» була надрукована у журналі «Дніпро» й вийшла у 1965 р. За словами

²⁷⁴ Петрова П. Шевченкове слово та поетичний контекст. Використання займенників у поезіях Т. Шевченка. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960; Ващенко В. Мова Тараса Шевченка. – арків: Держвидав, 1963. – 252 с.; Білодід І. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1964. – 134 с.

²⁷⁵ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 93–94.

²⁷⁶ Коцюбинська М. Письменник як «відкрита система»: домінанта художнього бачення Івана Світличного / Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поетикальний аспекти) // Упор. Л. Тарнашинська. – К.: Смолоскип, 2019. – С. 73.

²⁷⁷ Там само.

Леоніди Світличної, ця праця набула широкого розголосу серед читацької публіки та співробітників КДБ²⁷⁸.

Із основних принципових «закидів» Світличного до тодішньої радянської заідеологізованої гуманітарної науки Дзюба також згадує ставлення критика до змішування різних категорій із різних дисциплін, накладання їх одне на одну. Так, він не сприймав перенесення, наприклад, філософських категорій у теорію естетики і навпаки. Саме через такі помилки у роботі науковців Світличний вбачав прояви політизації та ідеологізації художньої творчості, що негативно впливало на мистецтво й культуру²⁷⁹.

Процес досліджень та праці Івана Світличного описують його сучасники. Віктор Іванисенко доволі позитивно відгукується про професійні якості митця. Він зазначає, що незважаючи на усю завантаженість та зайнятість, Іван Світличний не дозволяв собі недбалості чи поверхневості у роботі. Усі ідеї (яких, до речі, було доволі багато) мали у процесі розвитку пройти не один етап професійного і внутрішнього цензурування мовознавця:

Праця над деякими літературознавчими проблемами розтягувалась іноді на роки, чимало із задуманого так і не було здійснено. Він усе робив бездоганно і цим своїм правилом не поступався перед жодними обставинами. Шукав усе нових і нових джерел та фактів, відточував стиль до крайньої межі досконалості, а досконалість розумів як ясність, чіткість і загальнодоступність. Ненавидів псевдонауковість, сприймав її як обман і шахрайство²⁸⁰.

Саме такий перфекціонізм призводив до того, що багато робіт автора так і не були опубліковані. Віктор Іванисенко, згадує про спосіб донесення думок критика та мовознавця до читацького загалу:

Не можу сказати, що Світличний говорив на повний голос, переходив межі розумної обережності в своєму розвінчуванні компартійної ідеології. Умови нерівного змагання із всесильною цензурою вимагали додержання певної тактики. Десь він тільки легенько підводив читача до самостійних висновків, апелював до здорового глузду, десь переходив на езопівську мову. Найчастіше ж діяв за методою, яку можна б назвати "очевидне - неймовірне". Вихоплюючи з потоку

²⁷⁸ Світлична Л. Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 27.

²⁷⁹ Див. напр.: Світличний І. Напередодні історико-літературного синтезу: Н. Кузякіна. Нариси української радянської драматургії // Дніпро. – 1964. – Ч. 12.

²⁸⁰ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 97.

офіційної писанини найочевидніші зразки дрімучої дурости, безглуздя й абсурду, він тим самим влучав у саме осердя Системи²⁸¹.

Гарною ілюстрацією кропіткого підходу Світличного до роботи є його аналіз українських словників, які почали активно видаватися у період «застою». Початок 1970-х рр. ознаменувався розробкою наднаціонального концепту «радянського народу». У тезах ЦК КПРС з нагоди 100-річчя народження Леніна було вперше на офіційному рівні стверджено дану концепцію. А у промовах Леоніда Брежнєва на XXIV (1971) і XXV (1976) з'їздах КПРС поняття радянського народу остаточно затвердилось та ввійшло в офіційні постулати. Визначальними рисами цього народу проголошувались ідеологія (яка об'єднує усіх незалежно від національності) та єдина культура, яка втілювалась у об'єднуючій російській мові як мові «міжнаціонального спілкування»²⁸².

Іван Світличний вступив у дискусію щодо спроб радянських науковців обґрунтувати поняття радянського народу. Близький друг Світличного, Іван Дзюба, у 1965 р. випустив свою самвидавну статтю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій відстоював свою думку, що головна задача цієї концепції – це обґрунтування й виправдання широко розгорнутого курсу русифікації²⁸³.

Вираженням своєї незгоди із курсом русифікації стали професійні дослідження автора. Іван Олексійович почав свій аналіз із «Російсько-українського словника» (перший том – 1969 р.) за редакцією С. Головащука, Л. Коробчинської та М. Пилинського й «Словника української мови» (перший том – 1970 р.). Цей матеріал виявився дуже «вдячним» для пера митця, бо словники були наповнені русизмами та некоректними визначеннями для правил української мови.

Світличний прагнув усіма доступними способами перевірити або уточнити фактичний матеріал щодо мовознавчих та літературознавчих моментів. Він часто звертався до своїх колег Бориса Антоненка-Давидовича, Миколи Лукаша,

²⁸¹ Там само. – С. 93.

²⁸² Гребенюк М. Н. Советский народ: государственно-политический конструкт // ЭНИ «Аналитика культурологии». – Випуск 3 (21). – 2011. – Електронний ресурс: <http://analiculturolog.ru/route/route.php?journal/archive/item/769-18.html>, відвідано 14.04.2020.

²⁸³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен, 1968.

Михайлини Коцюбинської та Віктора Іванисенка²⁸⁴. Фанатичність Івана Світличного доходила до того, що він навіть міг дзвонити своїм колегам пізно ввечері чи вночі, аби обмінятися думками щодо значення та вживання того чи іншого слова²⁸⁵.

Леоніда Світлична згадує, як у їхньому житті знову настала чорна смуга. Це було після декількох публікацій Світличного на початку 1960-х рр. Його статті набували широкого розголосу і це часто не подобалось певним «класикам», як їх називає Леоніда Світлична²⁸⁶. Зокрема, показовою є стаття Світличного «У поетичнім космосі. Полемічні нотатки про творчість молодих». Ця праця була опублікована у журналі «Дніпро» у 1962 р., коли у Москві Хрущов почав кампанію проти «абстракціоністів» та «нігілістів». У статті Світличний обґрунтовував важливість «громадянської щирості» та «чесності», прямого та відвертого самовираження поета на противагу текстам партійних, «визнаних» поетів²⁸⁷. У 1964 р. Світличний був підданий гострій критиці та звільнений з роботи в Інституті філософії²⁸⁸.

За періодом «щькування» почався період «недруку» – видавництва відмовлялись публікувати роботи літературознавця. Тоді ж, у 1963 р., коли ім'я Світличного потрапляє у «чорні списки» видань, починається практика «псевдонімів», але й це згодом втрачає свою актуальність²⁸⁹. Серед псевдонімів Світличного були – Іван Сірко, Володимир Твердохліб, Іван Рівний, Читач не математик та Іван Яворський²⁹⁰.

²⁸⁴ Див. напр.: Доброокий: спогади про Івана Світличного / упоряд. Л. і Н. Світличні. – К.: Час, 1998. – 576 с.

²⁸⁵ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 98.

²⁸⁶ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 95.

²⁸⁷ Там само. – С. 96.

²⁸⁸ Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк (інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком) / Пер. Із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 13.

²⁸⁹ Світлична Л. Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 24.

²⁹⁰ Доброокий: спогади про Івана Світличного / упоряд. Л. і Н. Світличні. – К.: Час, 1998. – С. 562.

У своїх промовах у Спілці письменників у той час Світличний активно захищав свого колегу і друга Василя Симоненка від нападків партійних функціонерів на його творчість. Любив Світличний організовувати й вечори, присвячені іншим поетам, зокрема, Івану Драчу (більшість з них відбувались вдома у Світличних)²⁹¹. Отож, навіть не зважаючи на таку непросту ситуацію цькування «зверху», митець не переставав активно підтримувати своїх однодумців і разом з ними продовжував займатися творчістю й самовираженням.

Пошуки роботи у період з 1964 до 1965 р. продовжувались досить довго, але усі спроби були марними. Вже в той час у інтелектуальних колах Києва Іван Світличний був відомий як критик, редактор та літературознавець, але навіть це не допомагало у пошуку вакансій. Зокрема, він намагався потрапити до видавництва «Наукова думка». Влітку 1965 р., за декілька місяців до арешту, його все ж прийняли на посаду завідуючого редакції мовознавства. Але майже одразу й звільнили за наказом секретаря парткому АН УРСР Костянтина Ситника²⁹².

З 1957 р. розпочинається також і перекладацька кар'єра Світличного. До цієї активності його заохотив відомий український перекладач і літературознавець Григорій Кочур. Саме під його наставництвом Іван Світличний удосконалює свої перекладацькі навички, починаючи з перекладу Мопассана та Беранже. Поступово він стає «підмайстром» у Григорія Кочура і окреслюється як професійний перекладач²⁹³. Першопочатково перекладацька кар'єра Світличного була обумовлена фінансовою потребою. Водночас, за спогадами Дзюби, мовознавець мав і «внутрішню потребу» у творчій самореалізації²⁹⁴.

²⁹¹ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 96.

²⁹² Світлична Л. Поруч з Іваном / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 27.

²⁹³ Там само. – С. 23.

²⁹⁴ Дзюба І. Пам'ять вдячності і боргу / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 119.

В україномовній інтерпретації Івана Світличного Беранже звучав так природно, немовби видатний французький сатирик ото й писав по-українському. З однаковою вправністю – можна сказати більше: з натхненністю! – відтворив він усі стильові рівні та потоки поезії Беранже: і її «вулично»-народний гумор, що часом переходить у глумливість, і добірний інтелектуальний сарказм, і політичну патетику, і громадянську розважливість, і "виходи" на м'яку довірливу лірику; відтворив гнучкість ритміки, багатство розмаїтої, стилістично «різноранжирної» лексики, органічно злученої в живу цілість єдиним поетичним подихом. Звичайно, крім чуття слова, стилістичного смаку, глибокого розуміння всіх нюансів змісту і форми оригіналу, за цим стояла ще й велика праця²⁹⁵.

Публікація перекладу Беранже відбулася у «Дніпрі» у 1970 р. як продовження серії публікації світової класики – «Перлини світової лірики». Ця праця стала піком перекладацької кар'єри митця. Цікавим фактом стало те, що у перекладі Світличного було опубліковано лише 51 із 79 пісень²⁹⁶. Серед перекладів інших пісень були праці Миколи Зерова, Максима Рильського, Володимира Самійленка та Григорія Кочура²⁹⁷. Таке «доповнення» іншими перекладами було зумовлене рішенням спецслужб, які, за словами Дзюби, вирішили «що не годиться всього Беранже "віддавати" одному Світличному, але водночас треба було показати, що твердження ворожих "голосів" про якесь утискування Світличного – злісний антирадянський наклеп»²⁹⁸.

Цікаво прослідкувати вибір Світличним поетів для своїх перекладів. П'єр-Жан Беранже у сучасному літературознавстві часто окреслюється як демократ у своїх політичних поглядах. Серед визначальних поглядів Беранже також згадується засудження буржуазного суспільства та схильність до утопічних ідей соціалізму²⁹⁹. Дещо спільні риси можемо знайти і у Гі де Мопассана: він

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ *Світличний І. Беранже П'єр-Жан. Пісні. (Серія "Перлини світової лірики")*. – К.: Дніпро, 1970. – 216 с.

²⁹⁷ *Каразія Н. Неопалима купина / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 423.*

²⁹⁸ *Дзюба І. Пам'ять вдячності і боргу / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 119.*

²⁹⁹ *Беранже П'єр-Жан // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. / За ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2005. – Т. 1: А – К. – С. 127 – 129.*

так само через свою творчість проявляв опозиційні настрої, хоча й розрив у епохах цих двох поетів понад сто років³⁰⁰.

Однозначно об'єднуючою рисою для цих поетів є їхня схильність до сатири та іронії. Світличного ж часто згадували як митця, дуже схильного до іронічних, гострих висловів, подекуди через гумор³⁰¹. Таким чином, можемо прослідкувати взаємозв'язок між натхненниками митця, які проявляли свої опозиційні настрої у сатиричній творчості, та особисто творами, статтями й подальшою поезією (переважно табірною³⁰²) самого Світличного.

Хоча найвідомішими перекладами Івана Олексійовича залишаються французькі твори³⁰³, мовознавець також займався перекладами з чеської, італійської, білоруської, польської, болгарської, словацької та інших слов'янських мов³⁰⁴. Вибір творів та авторів для перекладу, так само як Мопассана та Беранже, висвітлюють філософсько-естетичне бачення суспільних, моральних, національно-політичних, естетичних проблем митця. Наприклад, у перекладі творів білоруського поета Ригора Барадуліна часто лунає звернення до проблем рідної мови, а у польського письменника Юліаша Словацького активно піднімається питання патріотизму³⁰⁵.

Таким чином, майже десятирічний період життя Івана Світличного сформував його як зрілу особистість із своїми творчими та науковими поглядами. Аспірантські роки при Інституті літератури та написання дисертації під керівництвом академіка Олександра Білецького стали значним етапом до постання постаті Івана Світличного як шістдесятника. Важливу роль

³⁰⁰ Мопассан, Гі де // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. / За ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2006. – Т. 2: Л – Я. – С. 213 – 219.

³⁰¹ Іванисенко В. Він дарував нам світло / Доброокий: спогади про Івана Світличного // упоряд. Л. і Н. Світличні. – Київ, 1998. – С. 94.

³⁰² Див. наприклад: Гратовані сонети. – Мюнхен: Сучасність, 1977. – 116 с.

³⁰³ Світличний І. У мене тільки слово / Редю рада: В. Шевчук та ін.; Упоряд. та приміт. Л. П. Світличної, Н. О. Світличної. – Харків, Фоліо, 1994. – С. 217–400.

³⁰⁴ Див. напр.: Світличний І. Серце для куль і для рим: Поезії, поетичні переклади, статті. – К.: Радянський письменник, 1990. – 584 с.

³⁰⁵ Добрянська І. Іван Світличний як перекладач // *Studia Methodologica*: альманах. – Вип. 19.: Теорія літератури. Компаративістика. Україністика: зб. наук. праць з нагоди 70-річчя д-ра філол. наук, проф., акад. Академії вищої школи України Романа Гром'яка. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 321–328.

у цьому зіграв також «зламний» 1956 р., коли митець особисто почав критикувати політичні реалії життя в радянській державі.

Одруження з Леонідою Терещенко та переїзд до квартири на Уманській вулиці підштовхнули Івана Світличного до більш активної праці. Він знайомиться із великою кількістю молодих однодумців та митців, які згодом стають його друзями. У квартирі Світличних ці молоді люди (згодом їх будуть називати шістдесятниками) влаштовують творчі вечори, де читають свої твори та створюють український самвидав. З 1955 р. він починає працювати у журналі «Дніпро», а згодом і в часописі «Радянське літературознавство». У цих виданнях мовознавець проявляє себе як редактор та критик. Водночас, він починає публікувати й свої твори, де критикує роботи «псевдонауковців» та прихильників політики радянської влади по відношенню до науки.

Своїми публікаціями Світличний демонструє незгоду із тим «бажаним», яке прагнули бачити владні структури в творчій і академічній діяльності. Важливо розуміти, що Іван Світличний ніколи прямо не критикував дії влади – він «підходив» до цього з іншої сторони: заперечував науковий підхід радянських теоретиків (які заохочувались науковими інститутами та структурами, що підпорядковувались номенклатурі) до питань мово- та літературознавства. Таким чином, на перший план він ставив науковість та виваженість теорій і тез, які створювались дослідниками, а не громадянський протест.

Висновки

Особистість Івана Світличного в історії українського літературознавства та культури другої половини ХХ ст. відіграє помітну роль. Досліджуваний нами період життя митця припадає на., коли активно формуються його світогляд, особисті й професійні якості. Цей період є доволі важливим, бо після першого арешту Світличного у серпні 1965 р. починається новий період життя митця: його ім'я входить в активний суспільний дискурс про політичні утиски і репресії в колах інтелігенції. Протягом цих 1940-х–1960-х рр. окреслюється той образ Івана Світличного, який наразі відомий широкій громадськості³⁰⁶.

Головним нашим джерелом стали его-документи про життя Івана Світличного. До цього масиву інформації входять спогади про митця, особисте листування критика та різні огляди його творчості сучасниками в часописах. Спогади про Івана Світличного слугують також фактографічним джерелом для реконструкції біографічних відомостей. Вони є важливими для розуміння того, як образ митця формувався в соціумі, в очах людей, які були особисто з ним знайомі. Люди, які залишили свої спогади, є одночасно і суб'єктами і об'єктами тієї реальності, яку вони «будують» на сторінках збірки «Доброокий» та низці статей у періодиці. Вони ідеалізують образ митця, відштовхуючись від константи, де шістдесятники – це молоде покоління із «високими» духовними цінностями, чиї образи, як правило, «позитивізуються» і героїзуються. У цих текстах виключно важко знайти негативну оцінку діям Івана Світличного – переважає або нейтральний переказ або поетизування. Найбільше така тенденція прослідковується зі спогадами, які написані після смерті митця – у середині 1990-х рр.

Листи від імені Івана Світличного виступають зовсім іншим джерелом, яке багато в чому доповнює та урівноважує образ, змальований сучасниками *in memoriam*. Ми маємо справу із особистими думками чоловіка та можемо точніше проаналізувати його реальність та світосприйняття. Звісно, не слід

³⁰⁶ Портал: «Дисидентський рух в Україні». Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20111205061056/http://khpg.org/archive/index.php?r=9>.

відкидати тих риторичних та психологічних прийомів, до яких вдається у своїх листах митець, але вони є найкращим відображенням його емоційного стану та думок. До того ж, для обох видів джерел характерна самоцензура та саморепрезентація, яка наближає їх до автобіографістики.

Дослідження становлення Івана Світличного варто починати з дитячих часів, а особливо з університетських років 1947–1952 рр., коли почався активний розвиток особистості Світличного, його «якісне зростання» як індивіда. Дитинство хлопця, яке найкраще описане у спогадах його сестри Надії Світличної, – це непростий період життя юнака, адже родина Світличних зіткнулась із проблемами Голодомору та Другої світової війни, які залишили як фізичні (відсутність фаланг пальців) так і моральні травми (батько Івана пішов на фронт і усі чоловічі обов'язки лягли на плечі хлопця). У дитинстві також заклалась любов хлопця до читання. Дитиною Іван мав доступ до місцевих книгосховищ та бібліотек, що живили інтерес майбутнього мовознавця до слова та книги й дали йому можливість закінчити школу на відмінно й вступити до Харківського вишу.

Університетські роки Івана Світличного – це період культурного та наукового формування шістдесятника. У новому оточенні хлопець знаходить для себе багато нового – від відвідування оперет та театрів до виступів із своїми лекціями та промовами. Світличний не був комсомольським активістом, але через певний юнацький максималізм та ідеали, все ще вірив у ідеї комунізму. З іншої сторони він прагнув до особистісного розвитку та зростання як науковець. Загалом, Харківський університет надав для студента добрі гуманітарні знання в мово- та літературознавстві.

З 1952 р. Світличний почав навчання на аспірантурі відділу теорії літератури при Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Комунікація з однолітками із різних академічних установ, знайомство із низкою талановитих науковців у подальшому стане початком «централізуючого» образу (митець, за словами знайомих, буквально гуртував навколо себе молодих людей) Івана Олексійовича в українському шістдесятництві. Велику роль у житті й творчості

митця зіграла його дружина Леоніда Світлична. Вона активно допомагала митцю у його науковій роботі та в організації праці. Іван Світличний особисто у своїх листах завдячує дружині, яка також дарувала йому почуття щастя й комфорту у особистому житті.

З 1955 р. починається активна редакторська й журналістська робота митця. Він стає відомим завдяки роботі у таких виданнях як «Дніпро» та «Радянське літературознавство». Іван Світличний починає заробляти певний авторитет, контактуючи із багатьма однодумцями й митцями, які часто ставали авторами статей у тих часописах, де він працював. До того ж, Світличний підтримує контакти із університетськими друзями й колегами, які допомагають у його роботі. Друга половина 1950-х рр. стала початком перекладацької діяльності автора. Він займається вивченням різних слов'янських, французької та італійської мов. Перші переклади вченого – це французька поетична лірика.

Іван Світличний так і не закінчив дисертацію, яку писав під керівництвом Олександра Білецького. Його робота про естетику, над якою він працював упродовж 1950-х рр., так і не знайшла свого логічного завершення. На той час він також працював і викладав одразу у двох закладах – у Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР та у київському Інституті філософії. Поміж тим, також писав багато віршів, які не були видані за його життя. Він більше цінував і розумів важливість своїх навичок критика та мовознавця, аніж поета, тому його поезія у той час була відома у дуже вузьких колах.

У київський період Іван Світличний почав публікувати багато рецензій та критичних статей на літературознавчі, а згодом і на політично забарвлені теми. Він виступав критичність у наукових тезах, за їхню вивіреність. Так само для нього важливим була щирість у творчості. Тому Світличний часто критикував радянських науковців та громадських діячів за твори, сповнені ідеологічних мотивів й «ідолопоклонства», насичені «партійними канонами». Саме така безкомпромісна позиція критика стала однією із причин подальших конфліктів із радянською владою. Період з 1962 по 1965 рр. виявився непростим для митця через низку цькування зі сторони влади, коли йому не дозволяли офіційно

працювати й публікуватися у часописах. Але це не зупиняло Світличного і він продовжував активне культурне та наукове життя.

За порадою та професійною порадою до Івана Світличного зверталась низка молодих мовознавців та літераторів. Своїм авторитетом він завдячував власній наполегливості й деякій педантичності у роботі та безмежній любові до читання і смислів прочитаного. Центром тяжіння київських митців стала квартира № 20 на вулиці Уманській 35, де збиралась когорта шістдесятників – друзів Світличних.

Квартира також стала центром зародження самвидаву українських шістдесятників. Світличний постійно записував на магнітофон поезію та есеїстику своїх гостей, а пізніше передруковував її та розповсюджував, вдаючись до низки хитрощів, аби не наражатися на небезпеку. Першим серйозним політичним ударом для Світличних став арешт Івана Олексійовича у вересні 1965 р., коли радянські кола інтелігенції спіткала нова хвиля репресій.

Таким чином процес становлення Івана Світличного протікав доволі логічно та урівноважено. Харківський університет зі своєю довгою історією у мовознавчих студіях підштовхнув молодого студента до пошуків своєї улюбленої справи, якою у подальшому стало літературознавство та критика. Переїзд до Києва надав Світличному більше можливостей у саморозвитку та працевлаштуванні. У столиці він мав змогу завести багато корисних і цікавих знайомств, які в подальшому стали визначними для української інакомислячої інтелігенції.

Завдяки тяжінню до пізнавальної діяльності та читання, митець міг критично дивитися на речі й демонструвати свою позицію через рецепції та есе, які згодом набули великої популярності. Але треба розуміти діяльність Івана Світличного майже виключно як науковця та професіонала, який захоплювався мовами, зокрема і рідною українською, і тому його публіцистична активність мала науковий характер. Світличний майже не критикував радянську владу (за окремими випадками, які характерні для широкого кола різномислячого населення СРСР і не є особливістю митця) – отож, його інтерес до 1965 р.

лежав лише у мовознавчій сфері. Але своєю критикою він так чи інакше зачіпав радянську владу й ідеологію, за що і потрапив під хвилю репресій у 1965 році.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела

1.1. Неопубліковані

1. Галузевий державний архів Служби Безпеки України у м. Києві. – Ф. 6. – Спр. 45.
2. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ). – Ф. 1217. Світличний Іван Олексійович (1928–1992), поет, перекладач, публіцист і правозахисник. – Оп. 1. – Спр. 1–10.

1.2. Опубліковані

3. *Барабаш Ю.* Не відверну лиця. Штрихи до літературної автобіографії. – К.: Темпора, 2013. – С. 623–629.
4. *Денесюк І.* Із літ журнальної молодості // Слово і час. – 2007. – № 1. – С. 7–9.
5. *Дзюба І.* «Душа, розпластана на пласі...». Світличний І. Серце для куль і для рим. – К.: Радянський письменник. – 1990. – С. 672–683.
6. Доброокий: спогади про Івана Світличного / упоряд. Л. і Н. Світличні. – К.: Час, 1998. – 576 с.
7. *Добрянська І.* Праця над словом – це стиль його життя // Дзвін. – 1997. – Ч. 8.
8. *Добрянська І.* Чотири статті І. Світличного // Літературний Львів. – 1997. – Ч. 59–60.
9. *Жиленко І.* Homo feriens: Спогади. – К.: Смолоскип, 2011. – 816 с.
10. *Зінкевич О.* З генерації новаторів. Світличний і Дзюба. – Балтимор – Торонто: Смолоскип, 1967. – 243 с.
11. Іван Світличний у спогадах, пам'яті, серці (1929 – 1992). – Київ: [б. в.], 2018. – 56 с.
12. Інтерв'ю з Світличною Л. від 17 січня 1999 р.; м. Київ. Інтерв'юер: Василь Овсієнко.

13. *Качуровський І.* До 50-річчя І. Світличного // Українські вісті. – 1979. – 11–25 квітня, 10 травня.
14. *Коваленко Г.* Шевченкознавчі розвідки І. Світличного // Слово і час. – 1997. – Ч. 3.
15. *Корогодський Р.* Брама світла: Шістдесятники. – Львів: Вид-во Укр. кат. ун-ту, 2009. – С. 271.
16. *Костюк Г.* Піднятись вище і літати швидше: І. Світличний як літературний критик // Сучасність. – 1983. – Ч. 1–2.
17. *Коцюбинська М.* Sonnets Behind bars // News from Ukraine. – 1990. – Ч. 17.
18. *Кошелівець І.* Панорама найновішої літератури в УРСР – Мюнхен: Пролог, 1963. – 367 с.
19. *Кошелівець І.* Сучасна література в УРСР – Мюнхен: Пролог, 1964. – 379 с.
20. *Лівицька-Холодна Н.* Поет про поета // Визвольний шлях. – 1980. – Ч. 4.
21. *Мишанич О.* Українська література під забороною // Літературна Україна. – 1994. – 18 серпня.
22. *Мороз Р.* Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. – Харків: Права людини, 2012. – 288 с.
23. *Москаленко М.* Іван Світличний – перекладач // Слово і час. – 1992. – Ч. 3.
24. *Олександрів Б.* Іван Світличний і Максим Рильський // Сучасність. – 1979. – Ч. 1. – С. 125.
25. *Пелех У.* Розстріляне відродження і шістдесятники в українській літературі... // Промінь. – 1984. – Ч. 4.
26. *Рева Л.* Українська літературна біографіка на сторінках журналу «Слово і час»: початок ХХІ століття // Слово і час. – 2012. – № 5. – С. 94–100.
27. *Роєнко П.* Ґратовані сонети І. Світличного // Нові дні. – 1979. – Ч. 7–8.
28. *Світличний І.* Голос доби: Кн. 2 / Упорядн. Л. Світлична, Н. Світлична. – К.: Сфера, 2008. – 424 с.
29. *Світличний І.* Ґратовані сонети. – Мюнхен: Сучасність, 1977. – 116 с.

30. *Світличний І.* У мене тільки слово / Редю рада: В. Шевчук та ін.; Упоряд. та приміт. Л. П. Світличної, Н. О. Світличної. – Харків, Фоліо, 1994. – 431 с.
31. *Славутич Я.* Поезія Івана Світличного // Слово. – 1981. – Ч. 9.
32. *Соловей Е.* Іван Світличний – поет // Слово і час. – 1992. – Ч. 3.
33. *Тарнашинська Л.* Іван Світличний: «...Бо вірую»: біобібліографічний нарис. – К.: Нац. парлам. б-ка України, 2002. – 67 с.
34. *Ткаченко А.* Іван Світличний – філолог // Слово і час. – 1992. – Ч. 3.
35. *Яцембська І.* У мене – тільки слово // Народна газета. – 1995. – Ч. 10.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. *Аксютин Ю. В.* Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 622 с.
2. *Алексеева Л. М.* История инакомыслия в СССР: новейший период. – М.: Хельсинк. группа, 2012. – 384 с.
3. *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 232 с.
4. *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2009. – 407 с.
5. *Добренко Е.* Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы. – СПб., "Академический проект", 1997 – 321 с.
6. *Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – Харків: Фоліо 2003. – 144 с.
7. *Земон Дэвис Н.* Возвращение Мартена Герра. – М.: Прогресс, 1990. – 208 с.
8. *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.

9. *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-их років. – Київ: Либідь, 1995. – 224 с.
10. *Лисиченко Т.* Харківські лінгвістичні традиції в контексті сучасного національного та світового мовознавчого досвіду // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. Праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2015. – Вип. 40. – С. 171–179.
11. *Мірошниченко І.О.* Старобільщина (історико-краєзнавчий нарис). – Луганськ: Елтон, 2002. – 115 с.
12. *Обертас О.* Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). – Київ: Смолоскип, 2010. – 300 с.
13. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): кол. моногр.: у 3 ч. / П. Бондарчук [та ін.] ; відп. ред. В. М. Даниленко. – Ч. 3. – К.: Ін-т історії України Нац. акад. наук України, 2010. – 336 с.*
14. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х – початок 1990-х років. – Київ: Вид-во ім. Ол. Теліги, 1998. – 720 с.
15. *Салова Ю.Г.* Детский досуг в Советской России (1920-е годы): Учебное пособие. – Ярославль: Ярославский гос. ун-т., 2000. – 135 с.
16. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.*
17. *Тарнашинська Л.* Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти) – К.: Смолоскип, 2010. – 632 с.
18. *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 528 с.
19. *Филатова Н.* Подходы к изучению его-документов в современной исторической науке в свете «лингвистического поворота» // Документ и «документальное» в славянских культурах: между подлинным и мнимым:

- сб. науч. трудов / Отв. редактор Н. М. Куренная. – М.: Институт славяноведения РАН, 2018. – С. 24–40.
20. *Фирсов Б. М.* Разномыслие в СССР 1940-е – 1960-е годы. История, теория, практики. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Изд-во Европейского дома, 2008. – 544 с.
21. *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М: РОССПЭН, 2008. – 336 с.
22. *Фицпатрик Ш.* Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века / Пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2011. – 375 с.
23. *Чижко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: БМТ, 1996. – 239 с.
24. *Van der Wal M., Rutten G.* Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective // Touching the Past : Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents / Edited by Marijke J. van der Wal and Gijsbert Rutten. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2013. – P. 1–17.

2.2. Статті

25. *Бажан О.* “Самвидав” як засіб поширення об’єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 357–365.
26. *Бажан О.* Дисидентство в УРСР: спроба дефініції // Магістеріум. Історичні студії. – 2001. – №8. – С. 27–31.
27. *Бажан О.* Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках в першоджерелах // Краєзнавство. – 2006. – № 1-4. – С. 80–82.
28. *Білокінь С.* Клуб творчої молоді "Сучасник" (1960–1965) // Студії мистецтвознавчі. – 2012. – Число 4. – С. 7–40.
29. *Білокінь С.* Клуб творчої молоді "Сучасник" очима влади // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – 2011. – Вип. 16. – С. 39–60.
30. *Гранчак Т.* Сучасні підходи до вивчення бібліотеки як соціального інституту / Бібліотечний вісник. – 2012. – № 5. – С. 20–26.

31. *Добрянська І.* Іван Світличний як перекладач // *Studia Methodologica: альманах.* – Вип. 19.: Теорія літератури. Компаративістика. Україністика: зб. наук. праць з нагоди 70-річчя д-ра філол. наук, проф., акад. Академії вищої школи України Романа Гром'яка. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – С. 321–328.
32. *Єрмолаєва В., Нікішенко Ю.* Явище «шароварщини»: пошук дефініції // *Магістеріум НаУКМА. Культурологія.* – 2017. – Вип. 68. – С. 27–31.
33. *Козлова Н.* Сцены из частной жизни периода застоя: семейная переписка // *Журнал социологии и социальной антропологии.* – 1999. – Т. 2. No 3. – С. 120–133.
34. *Костюк Л.* Етноментальний аспект української художньої культури 60-х років ХХ століття // *Молодь і ринок.* – 2018. – № 8. – С. 106 –111.
35. *Котляр Ю.* До питання про термінологію та хронологію інакомислення в Україні в 50-х – 80-х рр. ХХ століття // *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* – 2008. – Вип. 13. – С. 19–26.
36. *Леви Дж.* К вопросу о микроистории // *Современные методы преподавания новейшей истории.* – М., 1996. – С. 171 – 184.
37. *Николаєць К.* Висвітлення діяльності опозиційного руху в УРСР у II пол. 1960-х – поч. 1980-х рр. у наукових дослідженнях // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – 2010. – Вип. 36. – С. 405-414.
38. *Олійник А., Краснянська Н.* Український дисидентський рух у контексті світових національно-визвольних процесів (друга половина 50-х — початок 80-х років ХХ століття) // *Інтелігенція і влада.* – 2007. – Вип. 9. – С. 152-159.
39. *Рибак В.* Культурно-освітні заклади у соціально-побутовій інфраструктурі українського села (1929-1940 рр.) // *Український селянин.* – 2006. – № 10. – С. 164–167.
40. *Секо Я.* Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені*

Володимира Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2006. – Вип. 2. – С. 17–27.

41. *Секо Я.* Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 11. – С. 28–40.

42. *Сірук Н. М.* Ідеологічний тиск на музичне життя та композиторів України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Інтелігенція і влада. – 2011. – № 23. – С. 105–116.

43. *Слезин А., Скоропад А.* Институализация комсомола как государственного органа // Социодинамика. – 2013. – № 4. – С. 185–208.

44. *Стасюк І.* Характерні ознаки та особливості українського національно-патріотичного руху в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) // Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». – 2008. – № 612. – С. 180–185.

45. *Черемська О.* Витоки харківської філологічної школи і потєбнянські національно-мовні традиції // Українська мова. – 2016. – № 2. – С. 92–111.

2.3. Автореферати дисертацій

46. *Калініченко В.* Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): Автореферат дис. к.і.н.: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 19 с.

47. *Абакумова В.* Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля.. – Луганськ, 2004. – 24 с.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

48. *Бакіров В.* Харківський національний університет // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т – Я. – С. 358 – 359.

49. *Беранже П'єр-Жан* // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. / За ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2005. – Т. 1: А – К. – С. 127 – 129.

- 50.Дзюба І. М. Білецький Олександр Іванович / Енциклопедія Сучасної України // Гол. редкол.: Дзюба І.М., Жуковський А.І., Железняк М.Г. та ін. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 2. – С. 775–780.
- 51.Источниковедение: учеб. пособие / И. Н. Данилевский, Д. А. Добровольский, Р. Б. Казаков и др. ; отв. ред. М. Ф. Румянцева ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 685 с.
- 52.Кром М.М. Историческая антропология. Пособие к лекционному курсу. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2000. – 76 с.
- 53.Лубский А. В. Лингвистический поворот в историческом познании // Теория и методология исторической науки: Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. – Москва, 2014. – С. 245–247.
54. Мопассан, Гі де // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. / За ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2006. – Т. 2: Л – Я. – С. 213 – 219.
- 55.Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 4 кн. – К.: Аконіт, 2000. – С. 228 – 243.
- 56.Швидкий В. Світличний Іван Олексійович / Енциклопедія історії України. У 10 т. // Редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та інші. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 477.

4. Електронні ресурси

- 57.Гребенюк М. Н. Советский народ: государственно-политический конструкт // ЭНИ «Аналитика культурологии». – Выпуск 3 (21). – 2011. – Електронний ресурс:
<http://analiculturolog.ru/route/route.php?journal/archive/item/769-18.html>,
відвідано 14.04.2020.
- 58.Кіндрась К. Дві історії кохання / Українська правда. – 2008. – 13 лютого / Електронний ресурс:
<https://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/13/3373701/>,
відвідано 06.05.2020.

59. *Криворученко В. К.* Молодёжь в истории страны / Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». – 2011. – № 1. – Электронный ресурс: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/1/Krivoruchenko/>, відвідано: 05.04.2020.
60. *Криворученко В. К., Цветлюк Л. С.* Юношеское движение России. 20-30-е годы XX столетия / Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». – 2011. – № 3. – Электронный ресурс: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/3/Krivoruchenko-Tsvetliuk_Juvenile-Movement/, відвідано: 05.04.2020.
61. *Стех М.* «Очима культури» № 40. Авангардна музика Леоніда Грабовського // Сайт Харківської ООНСП України. – 14 червня. – 2015. – Электронный ресурс: <http://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3823>, відвідано 15.04.2020.